

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

**ПОЕТИКА ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ
В МАЛІЙ ПРОЗІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна робота
студентки 2 курсу
заочної форми навчання
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «українська мова
і література»
Іващенко Марії Олексіївни

Науковий керівник:
Матвеева Тетяна Степанівна,
доктор філологічних наук,
професор

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ Б. ГРІНЧЕНКА В КРИТИЦІ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ.....	6
Висновки до розділу 1.....	18
Розділ 2. ПОЕТИКА ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	20
Висновки до розділу 2.....	32
Розділ 3. ВНУТРІШНІЙ СВІТ ПЕРСОНАЖІВ МАЛОЇ ПРОЗИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ЕМОЦІЇ, НАСТРОЇ, АФЕКТИ. ТЕМПЕРАМЕНТ.....	34
3.1 Емоції та настрої головних персонажів.....	36
3.2 Патологічні стани головних персонажів: загальна характеристика.....	43
3.3 Темперамент як ключова характеристика поведінкової моделі головних персонажів.....	48
Висновки до розділу 3.....	56
Розділ 4. ЗАСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ У МАЛІЙ ПРОЗІ Б. ГРІНЧЕНКА.....	58
Висновки до розділу 4.....	75
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

У своїй діяльності Борис Грінченко обстоював ідею досягнення вищої мети, яка полягала у набутті суспільного блага, перш за все, за рахунок освіти. Адже неграмотна, неписьменна людина не має можливості розвиватися, аналізувати, приймати самостійні рішення – свідомістю такої людини легко маніпулювати. Основним шляхом реалізації цієї ідеї Б. Грінченко вбачав літературу: реалістичну, сповнену життєвої правди, позбавлену прикрас, правдиву, і що важливо – не ту, що змальовує звичний пересічному українцю побут, а таку, що відображає психологічний стан людини, глибоко проникає у її свідомість. Письменник ставив за мету пізнати людину, її внутрішній світ, розібратися в особливостях становлення особистості, у тому числі внаслідок різних чинників: соціальних, економічних, історичних, культурних, політичних.

Борис Грінченко відомий як письменник, педагог, критик, фольклорист, етнограф, редактор, видавець і зовсім не відомий як психолог, хоча його схильність до психологізації очевидна. Він розкривав передусім внутрішній світ людини, її власне «Я». Саме характер цікавить митця. Характер – унікальний. Він формується під впливом індивідуальних рис, притаманних людині, і неповторного життєвого досвіду – тобто охоплює внутрішню і зовнішню сфери відповідно. Саме тому у Б. Грінченка герой твору багатогранний, різнобічний – це насамперед індивідуальність.

Щоби сформувати у читача уявлення про інтенсивність переживань, пристрастей, різнобарвність як позитивних, так і негативних емоцій, наявність афектів і неврозів, автор вдається до значної кількості засобів характеротворення. Як наслідок, мотиви, наміри і прагнення кожного з персонажів, що часто відображаються в діях і вчинках, стають зрозумілими, а підсвідоме – відкритим.

Актуальність теми обумовлена тим, що, на нашу думку, Борис Грінченко – недооцінений письменник, його творчість є малодослідженою у порівнянні з іншими видатними українськими авторами, а надто це стосується психологічного аспекту письменницької діяльності, зокрема питання характеротворення у його

прозових творах. Тому в своїй роботі ми й спробуємо частково заповнити цю лакуну.

Кваліфікаційну роботу виконано на кафедрі історії української літератури Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в науковому семінарі «Українська література кінця XIX – початку XX століття: проблеми інтерпретації» в межах наукової теми кафедри «Жанрово-стильові особливості української літератури IX – XXI століть».

Мета роботи полягає у дослідженні поетики характеротворення у малій прозі Б. Грінченка.

Для досягнення мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- 1) зреферувати напрацювання попередників у вивченні творчості Б. Грінченка;
- 2) проаналізувати науково-теоретичні студії з проблем поетики характеротворення;
- 3) виділити й дослідити художні вияви внутрішнього життя головних персонажів малої прози Б. Грінченка: настроєво-емоційний фон поведінкової моделі, типи темпераменту;
- 4) виокремити й прокоментувати основні характеротвірні засоби, використані письменником у малій прозі.

Об'єктом дослідження є твори: «Сама, зовсім сама» (1885), «Каторжна» (1888), «Олеся» (1890), «Покупка» (1900), «Болотяна квітка» (1901), «Пан Коцький» (1904).

Предметом дослідження є поетика характеротворення у перерахованих творах.

Наукова новизна. У роботі представлений деталізований порівняно з існуючим у грінченкознавстві погляд на ступінь вияву психологізму в малій прозі письменника.

Практичне значення роботи. Основні положення роботи можуть бути використані для подальших наукових досліджень художньої спадщини Б. Грінченка, а також на уроках літератури, у факультативних заняттях у ЗОШ.

Апробація роботи. Усі розділи роботи обговорювалися на заняттях у науковому семінарі.

Структура роботи: Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи 130 сторінок, із них 13 сторінок списку використаних джерел (85 позицій), 34 сторінки – додатки.

РОЗДІЛ 1. Рецепція творчості Б. Грінченка в критиці та літературознавстві

*«Але не проміняє кедр нагірний своєї долі на долю трави лугової.
Не зійде з своєї кам'яної вершини в тиху долину.
Стоятиме там, поки віку його, поки снаги вистачить.
Могутній, гордий кедр, окраса рідного Ливана й вірний Вартовий його»
М. Чернявський*

Творчість Б. Грінченка наразі досить рідко стає об'єктом дослідження літературознавців, на відміну від інших класиків української літератури, а якщо і досліджується, то переважно як народницька, педагогічна та просвітницька. Здебільшого теми статей, монографій, курсових, дипломних та інших наукових робіт присвячені ідейно-естетичним, національно-соціальним аспектам, у яких здійснено детальний аналіз біографії, епістолярію, публіцистики, етнографічних праць та художніх творів письменника і педагога. Проте, вважаємо, що теми, присвячені зображенню внутрішнього світу людини, характеротворенню, психологізму, ментальним, духовним і філософським питанням в цілому – малодосліджені. Зокрема це стосується творів: «Сама, зовсім сама» (1885), «Каторжна» (1888), «Олеся» (1890), «Покупка» (1900), «Болотяна квітка» (1901), «Пан Коцький» (1904). Портретування, мовлення, дії та вчинки героїв, відтворення їхнього внутрішнього життя через емоції, настрої та афекти не висвітлено детально, що зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи.

Щоб зрозуміти чому Б. Грінченко у своїх творах вдавався до глибокого психологізму, слід відповісти на запитання: яким був Борис Грінченко? Що було передумовою формування його письменницького світогляду? Які цінності, морально-етичні орієнтири стали фундаментом його поглядів і, як наслідок, його діяльності?

Найвагомішою подією свого життя Борис Дмитрович вважав вірність власним поглядам, про що пише у автобіографії: «Мій життєпис цілком нікому не цікавий. Тим можу з його подати тільки одну дату, коли народивсь: 27 падолиста (XI.) 1863 р. Цікавіше питання про те, як сталось, що я не пішов у зрадники» [84, с. 5]. У примітці дружина письменника Марія Загірня уточнює, що мав на увазі Б. Грінченко: «себто не пішов працювати на російську культуру, освіту і не став

займатися “обрусительством”» [84, с. 6]. Згадуючи у своїй розповіді про перебування чоловіка у в’язниці і його мовчання під час допитів, Загірня виокремлює його чесність і людську гідність, наголошує, що шістнадцятирічним Борисом захоплювалися тодішні молоді інтелігенти [44, с. 7].

Один з перших дослідників біографії Бориса Грінченка М. Плевако у своїх спогадах про перебування письменника у Києві і випробування, з якими довелося там зустрітися, зазначає: «Борис Дмитрович почував у руках своїх більше сили, а в грудях більше любови до свого діла й завзяття, до повсякчасної боротьби з усяким лихом. Ніщо, ніяка сила не могла зіпхнути Бориса Грінченка з його шляху, ніхто не міг присилувати його забути хоч на хвилину про свою роботу. Усі перешкоди він обходив, з усякої боротьби виходив переможцем, хоч і по довго доводилось боротись іноді. До всяких перешкод він так звик, що казав було: „На те й лихо, щоб з тим лихом битись!”» [53, с. 49], що свідчить про силу його характеру, цілеспрямованість та готовність до боротьби за власні переконання і віру в них. Цьому можна знайти підтвердження і у рисах, які він цінував у інших, зокрема у Шевченка, «Кобзар» якого мав значний вплив на життя і творчість майбутнього письменника: «Він був не тільки величезний талантист, – зазначав Б. Грінченко, – але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завжди саму себе, всю повню своїх власних індивідуальних сил» [2, с. 2].

Співзасновник Української радикальної партії С. Єфремов у спогадах згадує про добре серце Бориса Дмитровича. Навіть під час найбільш нужденних періодів, отримуючи мізерне жалування, Б. Грінченку вдавалося заощаджувати на книжки, допомагати школярам, годувати голодних учнів кулішем з салом: «Тяжко вразливий був молодий учитель на людське горе, сльози та бідування і що сили та снаги було, допомагав людям» [21, с. 8].

М. Чернявський, що пліч-о-пліч працював з Борисом Грінченком у Чернігові, займаючись спільною літературною діяльністю, у своєму творі «Кедр Ливана» характеризує Б. Грінченка як людину «з великою моральною силою й гордим духом, що свої переживання таїла в глибині своєї душі», а його образ закарбовує

«ясним і непригніченим» [80, с. 7], проте додає: «не такий був Грінченко, щоб з уст його можна було почути жалісливі слова й безсилі нарікання, але він переживав великі страждання» [80, с. 34].

Кажуть, очі – дзеркало душі. Ті, хто був особисто знайомий з Борисом Дмитровичем, у описі зовнішності найперше виділяють його погляд та очі: «Характерні дві зморшки між бровами, а під ними спокійні, навіть часом неначе холодні, горді очі. Прямота й упевненість в собі. Ось які риси насамперед кидались у вічі тому, хто глянув би на Б. Грінченка, коли він був спокійний і мовчав» [80, с. 3]; «Грінченко справді був особливий. Уже самі очі його говорили про велике благородство душі, в них не було нічого вульгарного, щоденного. Хто бачив ці очі при різних настроях душі, той не може їх забути. Таких очей удруге не зустрінеш» [44, с. 13]. Та й сам Б. Грінченко послуговувався описом очей як способом відображення характеру своїх героїв, про що також пишуть сучасні дослідники його творчості: «Особливістю Грінченка-портретиста є увага до виразу очей персонажів як засобу видимої мови почуттів при розкритті психологічних станів. Таким чином письменник відтворює широкий діапазон переживань людини» [29, с. 3], «Особливістю є увага до виразу очей, що відтворює душевний стан героя» [76, с. 23], «Зовнішність може не бути загадковою, але повинна виразом очей, рисами обличчя, поставою засвідчувати в героєві наявність шляхетності, поезії почуття» [11].

Товариші Б. Грінченка М. Чернявський, С. Єфремов у своїх мемуарах приділяють основну увагу біографії письменника, побіжно згадуючи його твори, оминаючи психологічні аспекти творчості митця. Так С. Єфремов перераховує: «Багато ще єсть гарних оповіданнів у Б. Грінченка. В них розказує він про гіркий талант самотної дівчини, що нігде місця не нагріла й притулку собі не знайшла («Сама, зовсім сама»), про поневіряння одуреної сироти, про життя за нелюбом або безталання покинутої жінки («Каторжна»))» [21, с. 31].

Одні з перших короткий аналіз оповідання «Каторжна» здійснили у своїх працях Л. Смілянський та С. Рудниченко. Проте, вважаємо, авторів «Критико-біографічного нарису 1930 р.» та «Популярно-критичного нарису 1931 р.»

відповідно заангажованими та упередженими внаслідок їхніх комуністичних поглядів, що унеможлиблює об'єктивне висвітлення творчості Б. Грінченка. Зокрема автори вдаються до наступних висловів: «літературу вважав за чи не єдиний на його час спосіб пропаганди», «надто захоплювало бажання загітувати читача», «навмисне мовчав про революційне виховання робітника», «зосереджував свою увагу на розбещеній моралі у шахтаря» [65, с. 38]; «основне, що хоче змалювати в оповіданнях, – селянське вбозтво, безправ'я і національний гніт» [65, с. 43]; «книжечки ці писані (у Чернігові) з такою думкою, щоб одвернути увагу трудящих від революційної класової боротьби. В них старанно обминали всяке злободенне питання селянського життя. Тоді, як селянство задихалося в поміщицьких лабетах від безземелля, – Грінченко давав селянам такі книжечки як “Пустиня Сахара”, “Фінляндія” [61, с. 13] (автор не зважає на те, щоб друкувати книги, Б. Грінченку доводилося оминати цензуру); «виходить, за Грінченком, що краще залишити українського селянина неписьменним дикуном, аби тільки він зберіг у собі “національні риси”», «радить українській інтелігенції йти не на революційну боротьбу, а зростатись з царським державним апаратом», «буржуазний націоналіст» [61, с. 17]. Ще один дослідник культурницької діяльності Б. Грінченка в радянській історіографії В. Коряк стверджує, що Б. Грінченко «стояв на межі поміж письменником і графоманом», а його література «перейнята наскрізь войовничим націоналізмом» [25, с. 17].

Щоб спростувати деякі висловлювання зазначених авторів, варто звернутися передусім до автобіографії Б. Грінченка, у якій він зазначає, що зазнавав цензури, доводилося по кілька разів надсилати ті ж книги, аби їх дозволили до друку [84, с. 6]. Також М. Плевако пише, що у видавничій діяльності було багато перешкод [53, с. 38], книжки пускали до друку, бо Б. Грінченко був «напосідливий і упертий», кілька разів переробляв книжку і знову посилав до цензури [53, с. 40]. Чернігівський період творчості письменника збігається зі скрутним становищем селян: холера, зубожіння народу, виселення в чужі краї, чума на худобу, тож Б. Грінченко прагнув зробити все, що у його силах, у тому числі видаючи книжки «Пустиня Сахара» чи «Фінляндія», що пройшли цензуру: «Працюймо коло того,

коло чого можна: даваймо народові, що можна, даваймо багато і скоро, та дбаймо, щоб ті книжки йшли в народ, а не лежали по книгарнях» [53, с. 37].

Безсумнівно, можна стверджувати, що Б. Грінченко був невтомним трудівником, «будителем нації», вірним своїм принципам та ідеям. Він був людиною, що шукала своє призначення, а знайшовши – перетворила його на сенс існування. Так, в одному з листів до своєї дружини він писав: «Часто думаючи про долю свого безщасного народу, я питаюся: для чого ж ми призначені? Доки це буде? Доки ці муки, ці сльози? Ніхто того не знає, а деякі й сліз тих не знають, не бачать... У той час, як по-твоєму соловейки співають, по-нашому – сльози киплять, тяжкі сльози пригніченої, гнітом морально зіпсованої людини, людини без мети, без надії..." [33, с. 1]. Н. Кобижча у своїй монографії зазначає, що у формуванні світогляду письменника варто враховувати таку його рису характеру, як «вразливість щодо різних життєвих негараздів, не стільки особистих, скільки страждань українського народу. Його реакція на події іноді була настільки бурхливою, як свідчать сучасники, що душевні хвилювання не завжди відповідали характеру отриманих вражень» [25, с. 42]. За твердженнями Плевака, можна дійти висновку, що «Б. Грінченко народився з «оголеними нервами», особливою нервово-психічною організацією, з душею, яка була відкрита болісним враженням від життя» [25, с. 43].

Деякі сучасники письменника стверджували про його різкість, яку він виявляв у питаннях творчості та просвітництва. І. Липа у спогадах зазначає: «Поскільки Борис Дмитрович був чаруючий у приватних відносинах, постільки він був суворий, навіть жорстокий, коли доводилось обстоювати свої пересвідчення або громадські справи» [44, с. 13]. У своїх рецензіях та критиці Б. Грінченко не завжди був м'яким і тактовним. Далі наведу кілька його емоційних висловів: «Єсть література, єсть і макулатура!», «Вийшла книжка. Ні ладу ні складу, ні ніякого розуміння. Здатна до вживання на обгортки», «Шкода паперу й праці, що пішли на видання сієї нікчемної книжки [2, с. 3]; «Маю препаскудну Олену Пчілку ("Думки-мережанки")», «Але можна і не читати – лиха не буде» (про твори Олени Пчілки), «Гидотою од них так і тхне, незмірна капость» [2, с. 6].

Проте Чернявський стверджує: «Ніколи він у розмовах не робив про відсутніх яких-небудь різких, нетактовних випадів, що мене навіть дивувало. Бо раніше я чув балачки про його різкість» [44, с. 11], а сам Б. Грінченко (у критиці галицьких діячів культури) так характеризував свої слова: «Я не можу инакше казати, коли я так думаю. Инакше казавши, або мовчавши, я дуритиму людей, а значить – і не любитиму, і не поважатиму їх. Додаю ще, що в гострих моїх увагах побачили більше гострости, ніж у їх справді є...» [84, с. 8].

Відомий український дисидент та громадський діяч В'ячеслав Чорновіл, що працював над дисертацією, присвяченій публіцистичній діяльності Б. Грінченка, у 1963 р. писав: «Він був діячем великої енергії, він був усім одночасно. Бо так вимагало життя. З висоти сьогодення можна вишукувати в світогляді та творчості Б. Грінченка чимало хиб. Можна говорити про його «просвітянство», про невисоку художню вартість окремих творів» [81, с. 98].

Б. Грінченка хвилювали проблеми духовного та психологічного стану особистості. Зважаючи на складні умови життя українського народу, занепад духу, зневіру, гніт, бідність, спричинені поневоленням, обмеженням свобод говорити, писати рідною мовою, свободи бути українцями в цілому – Б. Грінченко ставив за мету розкрити внутрішній світ людини, характери своїх героїв, їхні якості та вади, обумовлені зовнішніми обставинами. Будучи натурою тонкої вразливої вдачі, болісно реагуючи на несправедливість, працюючи в умовах високого напруження, письменник проживав своє покликання, хоча воно перетворювалося на постійне духовне зусилля. Н. Кобижча у своїй праці ввела поняття «метанойя» як «стан душі, відкриття справжньої любові, співчуття, щастя. Саме в такому стані людина відкривається й розкривається як особистість, зростає її духовний потенціал, кардинально змінюється погляд на світ, на цінності. Це практика особистісного духовного розвитку, постійне перебування в пошуках оновлення». І саме у такому стані, на думку дослідниці, перебував письменник [25, с. 36].

Ідеали краси, добра і гармонії близькі письменнику, який дитиною любив прогулянки наодинці з природою і думками. Залюблений в ліс і українське село,

юний Б. Грінченко дізнається про навколишній світ з міфології, казок, приказок, пісень, таким чином формуючи уявлення про добро і зло, духовність, світобудову. Цікавою є думка В. Агеєвої, яка зазначає, що «вже у Грінченка митець шанобливо вчиться здебільшого у народу, оновлюється й очищується через спілкування з незіпсутим селянським світом» [62, с. 3-4].

Серед наявних досліджень, присвячених творчості Б. Грінченка, зокрема його малій прозі, питанням поетики характеротворення, відтворення внутрішнього життя персонажів приділено недостатньо уваги. Твори письменника з позиції психології проаналізовано досить поверхово. Часто такий аналіз зводиться до стислого переказування сюжету. Проте деякі автори наукових робіт все ж звертають увагу на психологічний аспект творчості Б. Грінченка загалом або у конкретних оповіданнях / новелах. Спершу вважаємо доцільним розглянути застосування прийомів психологізації в цілому.

О.Пойда та І. Андрікевич у своїй статті зазначають, що над питанням психологізму оповідань Б. Грінченка працювали вчені І. Пільгук, А. Погрібний, Н. Коваленко, А. Бельдій, а також упорядники П. Хропко та В.Яременко[3, с. 1]. На жаль, мені не вдалося ознайомитися з працями перерахованих авторів безпосередньо внаслідок відсутності у вільному доступі відповідних джерел. На думку Н. Коломієць, у своїх дослідженнях І. Пільгук, А. Погрібний, В. Яременко, П. Хропко не дали «цілісного уявлення про ліричне і епічне «Я» у творчості Б. Грінченка та форми вияву його соціально-психологічної сутності» [29, с. 1]. Отже, можна дійти висновку, що деякі аспекти філософського та психологічного спрямування не були висвітленими.

У своїй праці Н. Коломієць дослідила прийоми передачі певних психологічних станів (суму, безнадії, втоми) у прозі, серед яких: «форми логічних роздумів персонажів, психологізована авторська оповідь, форма сну, екскурси в минуле та майбутнє («Каторжна»), розкриття внутрішнього світу через зовнішній, предметний світ та пейзажні штрихи («Сама, зовсім сама», «Олеся»), психологічні жести, міміка, рухи, дії «Каторжна», «Болотяна квітка»))» [29, с. 1]. А також зазначила, що «пряма характеристика реалізується через форми

внутрішнього монологу та діалогу, авторської психологізованої оповіді, невластне прямого мовлення» [29, с. 3]. На способи відображення почуттів героїв звертають увагу й інші дослідники: «Письменникові важливо помітити найменші зміни на обличчі дитини, зазирнути в очі-щілинки, які відкривають дорогу до сокровенного, адже не тільки рухи і жести, а навіть міміка свідчить про переживання героя, його психологічний стан [76, с. 23]; «Психологічно напружені ситуації викликають зміни зовнішності людей, причому для їх змалювання важливу роль відіграє поетика художньої деталі» [76, с. 22]; «Домінує монологічний тип художнього мислення, завдяки якому автор має можливість безпосередньо розкрити душу героя зсередини, показати його найпотаємніші думки, прагнення, збуджену фантазію (або дитячу уяву)» [41, с. 5]; «Використання діалогів, масових сцен як засобу руху сюжету і психологічної самохарактеристики та взаємохарактеристики героїв» [11], «Активно залучуваний письменником такий прийом психологічної характеристики персонажа, як невластне пряма мова, завдяки чому соціально індивідуалізоване слово героя навропрост звертається до читацької свідомості, до його безпосереднього соціального досвіду» [11].

С. Хронюк вважає, що внутрішній світ героя можна передати за допомогою «авторських характеристик (змалювання дій та вчинків), самохарактеристик (внутрішніх діалогів, уяви і спогадів персонажа, монологів і діалогів із самим собою, а інколи – через сни, листи та особисті щоденники), характеристик інших героїв», а також «через симптоми його психологічного стану» [75, с. 2]. Дослідниця додає, що письменник використовував «портретні характеристики як засіб психологічного аналізу», «спостерігається використання міміки і жестів, мовних зворотів і манери розмови дійової особи» [75, с. 2].

А. Михайленко вказує на певні особливості написання оповідань Б. Грінченком, який «веде оповідь від всезнаючої або необмеженої третьої особи, екстрадієгетичний наратор ніби знаходиться поза кадром, він знає абсолютно все і з легкістю ділиться цим, але читач не знає про мовця в художньому тексті нічого. Це дає можливість автору показати повну картину дійсності і показати як

зовнішній світ, так і внутрішні переживання героя» [43, с. 2], а також звертає увагу на те, що письменник уникає зачинів, таким чином, «деякі його твори мають новелістичний нервовий і напружений вступ. Автор відразу потрапляє у русло сюжету, зав'язку конфлікту дуже часто виконує перше речення твору» [43, с. 3].

Отже, можна дійти висновку, що палітра виявлення та відтворення внутрішнього світу персонажів, їхніх почуттів, настроїв, афектів досить насичена та різноманітна. Найбільш дослідженими є такі способи, як: форми внутрішнього монологу та діалогу, рухи, жести, міміка, уява та спогади героя, манера розмови. Менш дослідженими засобами, за допомогою яких автор створює образи, є сни, потоки свідомості, марення, маніакальні і галюцинаційні стани, психотравмуючі переживання.

Очевидною є спрямованість Б. Грінченка на зображення у малій прозі психологічного і духовного світів людини. Він «подає внутрішній світ особистості в особливому ракурсі: духовне життя більшості персонажів та суб'єкта лірики відтворюється в моменти найбільшої психологічної напруги [29, с. 4], він «тяжіє до поглибленої психологізації персонажів» [3, с. 1]. «Оповідання і новели Бориса Грінченка відзначаються утвердженням високих гуманістичних цінностей, глибоким психологізмом» [9, с. 10]. «Зображення персонажів у стані психологічного афекту постає як стильова домінанта, в основу якої автор поклав принцип психологізму в зображенні людської особистості» [28, с. 7]. «У малій прозі Б. Грінченка спостерігається зображення неврастенічного стану, людей вразливих, схильних до видінь, простежується болісний процес народження власної людської самоцінності (на стадії неусвідомленого протесту), зустрічаються мотиви зневіри, самотності і втоми» [41, с. 3]. «Творчий доробок Бориса Грінченка – це значний крок у поглибленні художнього психологізму [41, с. 6]. «Психологія морального вчинку — головна тема його прози» [11]. Таким чином, автори перерахованих робіт констатують факт наявності психологізму у творчості Б. Грінченка. Проте безпосередній аналіз художніх засобів, за допомогою яких здійснюється розбір психології героїв, зустрічаємо рідше.

Чи не найчастіше предметом дослідження науковців стає оповідання «Каторжна». Здебільшого автори вдаються до стислого переповідання змісту твору [3, с. 2], [9, с. 7-8], [28, с. 4-5], [33, с. 1], [11] або обмежуються подібними характеристиками: «Пейзажі гармонують з душевними переживаннями персонажів, підсилюючи їх емоційну тональність» [29, с. 4], «Борис Грінченко, уважно придивляючись до психічних станів героїв, досліджуючи спонуки їхніх вчинків...» [9, с. 7-8], «особливо тонко вловлює і відтворює психологічний стан дитини, малює дитячу розпуку у найвідчайдушніших вчинках» [9, с. 7-8], «у художньому світі оповідання «Каторжна» домінує відчуття психологічної замкненості, відчуженості, озлобленості на родину й оточення, з одного боку, і антигуманність, немилосердя, байдужість, підступність і навіть агресивність, з іншого» [28, с. 4-5]. С. Хронюк наголошує на наступних словах головної героїні: “За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..”, вказуючи на те, що «прозаїк тонко спостеріг нестерпний душевний біль головної героїні та акцентував на глибині психологічного напруження її стану, тому, в такому випадку, читач починає сприймати твір не з побутової точки зору, а з психологічної» [75, с. 4-5].

О. Бурко у своїй статті «Заповіт Бориса Грінченка (технологія вивчення оповідання «Каторжна» в старшій школі)» переконує у важливості вивчення літературних творів на філософських засадах, що передбачає усвідомлене трактування понять «страх», «смерть», «самотність», «тривога». На нашу думку, автор статті досить детально розглядає питання смерті крізь призму оповідання Б. Грінченка, вдаючись до глибокого аналізу тексту та розкриваючи поняття «межової ситуації» і «екзистенціалізму» [7, с. 3].

На думку Н. Коломієць, «часом персонажі Б. Грінченка розцінюють смерть як звільнення від тягара суспільних проблем. Проблема смерті в малій прозі письменника важлива для розкриття особистості в усій глибині її духовного життя, внутрішнього світу» [28, с. 6]. Також дослідниця умовно поділяє типи смертей, які зображує автор як своєрідний символічний образ: «саможертвна смерть за свободу рідного краю в сміливому виступі проти загарбників (Олеся з

оповідання “Олеся”); смерть, що є карою, розплатою за нечесні вчинки (татари з твору “Олеся”); смерть-прозріння, сповнене максимального душевного напруження, коли вистраждані думки виливаються у формі запитань, болючих сповідей (“Каторжна”, “Болотяна квітка”); самогубство як порятунок від нестерпного життя (“Сама, зовсім сама”)) [29, с. 5].

Досліджуючи оповідання «Олеся», науковці акцентують увагу на головного адресата цього твору – дитину. Твір «виразного дидактичного спрямування, адресовані маленькому читачеві» [79], «У групі оповідань, написаних власне для дітей («Олеся»), виразно проступає чітка зорієнтованість автора на адресата (дітей), його врахування особливостей вікового сприйняття» [9, с. 6], «Причина його успіху криється як у пізнавальному змісті твору (художнє зображення подій минулого у доступній юному читачеві формі), так і в образі юної героїні – патріотки Олесі» [9, с. 7].

Щодо засобів психологізму в оповіданні «Олеся», основна увага присвячена пейзажам, мета яких «окреслити час та місце подій, створити певний настрій, допомогти виявитися деяким суттєвим рисам у душевному житті героїв і в оточуючій їх дійсності» [76, с. 23]. «Краєвиди Грінченка глибоко реалістичні, прості, органічно пов’язані з ходом подій та психологічним станом героя. Це яскраво виявляється в оповіданні “Олеся”» [76, с. 24]. «Лише оціночний епітет “поганенька” характеризує житлові умови сім’ї, а вживання прикметника у пестливо-здрібнювальній формі вказує на ніжне ставлення письменника до дійових осіб. Подібний опис житла наводиться в оповіданні “Олеся”: “На краю села стояла невеличка хатка» [29, с. 3]. Однак інші засоби поетики характеротворення не проаналізовано. На відміну від оповідання «Сама, зовсім сама», якому приділено більше уваги:

«Життєві перипетії, переживання персонажів матеріалізуються в показі виразу облич, описах зовнішності, наприклад, портрети Марини (“Сама, зовсім сама”))» [29, с. 3], «Вагомим прийомом у розкритті психології героїв є картини сновидінь. За характером їх зв’язку із внутрішнім життям персонажів виділяються пророчі сни [29, с. 3], «Через все оповідання «Сама, зовсім сама»

проходить образ міста, який підсилює почуття самотності дівчини, органічно пов'язується з її душевними переживаннями» [28, с. 5], «Грінченко працював над створенням власної «мови простору», яка віддзеркалювала сутність його художньої поетики як ландшафтної. Поетика подорожування, формування динамічних ландшафтних образів, взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього простору знаходить відображення у сні дівчинки, яка, потрапивши до міста, відчуває себе в ньому зайвою і тужить за селом» [25, с. 117].

Н. Коломієць здійснила детальний аналіз таких художніх засобів у оповідання «Сама, зовсім сама», як повтори, метафори, епітети з психологічно негативною тональністю, зорові епітети, зображення урбаністичного пейзажу, осіннього пейзажу як «своєрідного знаку внутрішнього стану героїні» – склавши повну характеристику зовнішнього світу та умов, в яких перебувала Марина [28, с. 5-6]: «Трагізм ситуації, що наблизила два полярно протилежні стани: життя та смерть, робить сприйняття природи з її багатством та різноманітністю проявів особливо загостреним» [28, с. 6]. Також Н. Коломієць розкриває питання простору як одного з психологічних впливів на свідомість людини щодо сприйняття світу: «На початку оповідання «Сама, зовсім сама» дія відбувається в замкненому просторі – у кімнаті, де раніше померла мати головної героїні. Відчуття замкненості відіграє значну роль у передачі психічного стану Марини. Дійсність сприймається у зв'язку із замкненим простором. В оповіданні ми знаходимо й перехід у протилежний вимір простору – потойбічний світ. Автор змальовує широкі, безкраї простори, з яких і землі не видно. І раптом повернення до гіркої дійсності, де на противагу безкрайому, одвічному простору знову постають чорні стіни, чорна задимлена стеля. Отже, оповідання побудоване на контрасті локального та глобального просторів. Таке поєднання активізує читацьку уяву, впливає на неї, поглиблюючи драматизм сприйняття» [28, с. 6]. Питання простору також розглянуте у монографії Н. Кобижчи: «Аналіз творчого доробку дає підстави стверджувати, що Грінченко працював над створенням власної «мови простору», яка віддзеркалювала сутність його художньої поетики як ландшафтної. Поетика подорожування, формування динамічних ландшафтних

образів, взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього простору знаходить відображення у сні дівчинки з оповідання «Сама, зовсім сама» яка, потрапивши до міста, відчуває себе в ньому зайвою і тужить за селом [25, с. 117].

Інші оповідання Б. Грінченка («Болотяна квітка», «Покупка», Пан Коцький») майже не досліджені і рідко постають предметом наукових робіт науковців.

У періодиці 1918 р. зустрічається стаття Марії Грінченко, у якій вона переказує слова чоловіка і відображає його ставлення щодо тварин і поводження з ними: «Велику неправду робить той, хто мучить або без необхідної потреби вбиває живу тварину. “Обидва автори будуються на тім, що треба завжди пам'ятати, що тільки той має право віднімати життя, хто може його, — це життя, — давати”. Ми певні, що коли б звірі й інші тварини могли говорити нашою мовою, вони б склали свою сердечну подяку тим, хто виступив у їх оборону. А ми б приєдналися до них» [60, с. 22].

Н. Коломієць звертає увагу на автобіографічність оповідання «Пан Коцький»: «Цей твір характеризується суб'єктивністю, яка полягає в поєднанні художнього оформлення з реально існуючими фактами, взятими автором з власного життя та життя його близького оточення, а також у відкритому реагуванні на них. Автобіографічні елементи подаються власне автором у ретроспективній часовій дистанції, з чого можна зробити висновок, що суб'єктивне є формою існування об'єктивного» [29, с. 3]. Проте більш детально елементи характеротворення не проаналізовано.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, констатуємо, що Б. Грінченко у своїй творчості часто вдавався до найрізноманітніших засобів психологізму, за допомогою яких точно і чуттєво передавав внутрішній світ своїх персонажів, їхні емоції, настрої і афекти. Мала проза автора наповнена влучним зображенням психологічного і духовного світу людини. Сам Б. Грінченко був невтомним трудівником, вірним своїм ідеям та принципам честі і людської гідності. Він поєднував у собі такі риси, як сила характеру, готовність до боротьби, цілеспрямованість і добре серце, що робило

його вразливим до біди. Зважаючи на складні умови життя українського народу, труднощі, неправду і кривду, які ставали випробуванням для простої людини, – Б. Грінченко приділяв особливу увагу розкриттю її внутрішнього стану і почуттів.

У критичній літературі за творчістю Б. Грінченка не акцентується увага на поетиці характеротворення. Така література містить здебільшого біографічні відомості про автора, його педагогічні та просвітницькі погляди.

Сьогодні дослідники частіше вдаються до аналізу засобів психологізму у малій прозі письменника, проте деякі роботи зводяться до переказування змісту його творів. Вважаємо, що питанню відтворення внутрішнього життя героїв Б. Грінченка приділено недостатньо уваги. Деякі оповідання досліджено поверхово, інші – майже не проаналізовані («Болотяна квітка», «Покупка», Пан Коцький»). Оповіданням «Каторжна», «Сама, зовсім сама», «Олеся» присвячено більше уваги, акцентовано на застосуванні деяких художніх засобів психологізму, але, на нашу думку, доцільно детальніше розглянути певні прийоми характеротворення, зважаючи на специфіку кожного окремого твору.

РОЗДІЛ 2. Поетика характеротворення: теоретичний аспект

Під час дослідження тем, присвячених поетиці характеротворення в малій прозі Бориса Грінченка, доречно детальніше розглянути теоретичні аспекти понять «поетика», «психологізм», «характер», зіставити останнє з поняттями «персонаж», «герой», «образ», виділити їхні спільні та відмінні риси.

Поняття «поетика» досить широке. У літературознавстві немає єдиної дефініції, якою можна було б послуговуватися повсякчас. Літературознавча енциклопедія надає таке визначення: «Поетика – це наука про систему зображально-виражальних засобів у письменстві та будову літературних творів» [35]. Поетику розуміють як «розділ теорії літератури, в якому вивчається структура творів словесного мистецтва в її системних та історичних закономірностях (наприклад, жанр), як «систему художніх принципів і особливостей якого-небудь напрямку в літературі чи окремого письменника»; як «науку про будову літературних творів і систему естетичних засобів, що в них використовуються»; науку, що вивчає поетичну діяльність, її походження, форми і значення» [35].

Словник літературознавчих термінів вказує на те, що «подеколи поетикою називають, на відміну від теорії літератури, ту частину літературознавства, яка вивчає її конкретні сегменти (композиція, поетичне мовлення, версифікація). Інколи поняття «поетика» використовується для обслуговування певних локальних потреб розкриття жанру (роман у віршах, притча та ін.), цілісної системи творчих засобів письменника, стилєвих тенденцій або літературних напрямів, зокрема історичних закономірностей їхнього розвитку» [66].

Академічний тлумачний словник української мови подає дві різні дефініції поетики: «розділ науки про літературу, в якому вивчається структура і творчі прийоми поетичних творів, їхня форма й принципи аналізу» [1] та «система поетичних форм і принципів, основних стилістичних особливостей, властивих творчості того чи іншого письменника або літературному напрямку» [1].

Інші джерела пропонують наступні визначення поетики: «вивчення художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його побудови, або композиції, художніх засобів, віршування тощо» [36]; 1) наука про художню літературу, теорія літератури; 2) теорія поезії (версифікація, образність, мова, композиція); 3) система художніх принципів якогось літературного напрямку, жанру чи окремого поета [6]; сукупність особливостей художньої манери письменника чи твору [45].

Звернімося до історії. У античну добу поетикою називалось учення про художню літературу взагалі [37] (поетика (грец. *poiētikē*) – наука про мистецтво слова) [45]. Відомою працею і актуальною до сьогодні є «Поетика» Аристотеля. В епоху середньовіччя, Відродження та класицизму під поетикою розуміли особливості форми художніх творів [73]. У цей час поетика перетворюється на самостійну науку з чітко окресленими межами та завданнями [37]. У XIX—XX ст. поетикою вважали ту частину літературознавства, яка вивчає композицію, мову, версифікацію [73].

У Києво-Могилянській колегії вивчалось сім наукових дисциплін, серед них – поетика, яку поділяли на дві частини: загальну й часткову: «у загальній розглядалися проблеми змісту й форми поезії. У розділі про форму, крім правил будови, близько тридцяти різновидів вірша. У розділі про зміст часто подавалися відомості з греко-римської міфології. У частковій половині поетики вивчалися роди віршових творів, аналізувався їхній зміст» [12, с. 56].

Літературознавець Г. Ключек пропонує розглядати поетику крізь призму внутрішньо організованої системи наступних категорій: художність, художня форма, цілісність, система творчих принципів та майстерність письменника [73]. Наразі термін «поетика» часто вживається на позначення «сукупності художньо-естетичних та стилістичних засобів художнього, зокрема літературного, явища, школи, стильової тенденції чи напрямку, стилю, конкретного твору [35]: поетики реалізму, Харківської школи романтиків, оповідання «Каторжна», малої прози Б. Грінченка тощо.

За словами французького скульптора Огюста Родена, «у кожній істоті, в кожній речі проникливий погляд митця відкриває характер, тобто внутрішню правду, відсвічувану крізь зовнішню оболонку» [35].

Поняття «характер» широко використовується у психології і, звісно, має певні відмінності у художній літературі. Вважаємо за доречне спершу присвятити увагу Сучасному тлумачному психологічному словнику, аби надалі зосередитися на теоретичних аспектах характеру у літературознавстві:

«Характер (від гр. *charakter* — відмітна риса, ознака, особливість) — 1) сукупність психічних особливостей даної людини, що проявляється в її діях, поведінці; 2) термін, який використовувався Г. Олпортом стосовно морального стандарту або системи цінностей, відповідно до яких оцінюються вчинки особистості» [68]. «Характер виявляє залежність від світогляду, переконань і моральних принципів, виявляючи свою суспільно-історичну природу. Для формування характеру вирішальне значення має соціальне виховання, включення особистості в колективи. Крім того, з віком все більшу роль відіграє самовиховання, проте воно обумовлене відповідною мотивацією: потреба самовиховання насамперед повинна бути усвідомленою [68]. «Характер проявляється у системі відносин з дійсністю: 1) у ставленні до інших людей — товариськість або замкнутість, правдивість або облудність, тактовність або брутальність; 2) у ставленні до справи — відповідальність або несумлінність, працьовитість або лінощі; 3) у ставленні до себе — скромність або самозакоханість, самокритичність або самовпевненість, гордість або приниженість; 4) у ставленні до власності — щедрість або жадібність, ощадливість або марнотратність, акуратність або неохайність [68]. Тобто коли ми говоримо про характер та його риси, у тому числі в літературі, ми звертаємо увагу на психіку людини, її поведінку, систему цінностей, ставлення до себе та світу. Також варто додати, що, на думку З. Фрейда, «утворення окремих рис і типів характеру розглядається як результат напруженої роботи людини з вирішення конфліктних ситуацій. З цього погляду характер виступає як

«кристалізація» боротьби людини за реалізацію свого, багато в чому несвідомого життєвого плану» [68].

Літературознавча енциклопедія визначає, що характер «у художній літературі, передусім реалістичного спрямування – внутрішній образ індивіда, зумовлений його оточенням, наділений комплексом відносно стійких психічних властивостей, що зумовлюють тип поведінки, означений авторською морально-естетичною концепцією існування людини. Найчастіше він репрезентований відповідним персонажем, його жестами, портретом, авторськими та нараторськими характеристиками, участю у зображуваних подіях» [35]. Про те, що категорія «характер» притаманна здебільшого реалізму, зустрічаємо і в інших джерелах: «Реалізм змінює структуру образної системи твору – зменшується відстань між головними і другорядними персонажами. Із позбавлених індивідуальності виконавців вони перетворюються на повнокровні характери. Часто у реалістичних творах узагалі складно виділити головного героя, центральними можуть бути один, два, три та більше персонажів, навіть група [63, с. 4]; «у результаті характер у мистецтві постає „новою реальністю”, художньо „створеною” особистістю, яка, відображає реальний людський тип» [12, с. 133-137]; «специфіка характеротворення розкривається в єдності категорій «зовнішнього» і «внутрішнього». «Зовнішнє» проявляється в портреті персонажа, що може опосередковано виражати внутрішній стан героя (психологічний портрет). Зображення поведінки персонажа виражається у формі вчинку. «Внутрішнє» розкривається через засоби відображення внутрішнього життя людини, її психічного буття. Науковці сходяться на думці, що цю категорію широко розкривали письменники-реалісти для створення та розкриття характеру» [47, с. 3-4]; «сутність літературного характеру полягає в тому, що образ-персонаж твору максимально «наближається» до реального життя, “це відбувається за рахунок сприйняття його реальної особистості, яка відрізняється певними психологічними характеристиками, певними рисами характеру” [47, с. 5]. Таким чином, опосередковано ми можемо помітити одну з ознак, яка вирізняє

поняття «характер» і «персонаж» – зосередженість на внутрішньому стані людини, її психіці та сприйнятті світу.

Літературознавчі енциклопедичні і підручкові джерела, праці науковців містять наступні визначення поняття «характер»: «зображення письменником у художньому творі людини з властивими їй індивідуальними рисами, які зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей, до життя» [36]; «художній образ, в якому втілені типові риси якої-небудь групи людей; тип. // Типові узагальнені риси, які становлять художній образ» [1]; «та конкретна сукупність душевних рис, що визначає індивідуальність зображуваної особи й водночас узагальнює собою певні життєві типи людей, які постають у творі як предмет авторського пізнання та оцінки» [12, с. 133-137]; «образ людини в літературному творі, окреслений з достатньою повнотою та індивідуальною конкретністю, через який розкриваються як історично зумовлений тип поведінки (вчинки, думки, переживання, мова), так і сповідувана автором морально-естетична концепція людського буття» [12, с. 133-137]; «поняття, синонімічне до понять герой, персонаж, образ літературний. Характер акцентує психологічний аспект образу людини в художньому творі (це сукупність рис, внутрішні особливості персонажа) [45].

На думку науковиці Л. Чернець, співвідношення понять «характер» і «персонаж» полягає у тому, що «персонаж постає, з одного боку, як характер, з другого — як художній образ, що втілює даний характер з більшою чи меншою мірою естетичної довершеності. Відповідно до їхнього статусу в структурі твору персонаж та характер мають різні критерії оцінки. На відміну від характерів, які викликають етично спрямоване до себе ставлення, персонажі оцінюються насамперед з естетичної точки зору, тобто в залежності від того, наскільки яскраво, певно і концентровано вони втілюють характери» [12, с.133-137].

Далі вважаємо за потрібне розглянути, у чому полягає індивідуалізація та на що варто звернути увагу, розмежовуючи «характер» від інших категорій: «в епічних творах письменник використовує такі засоби типізації, як дії, вчинки,

діалоги, монологи, авторську розповідь, портрет. У драматичних творах авторський текст займає мінімальну площу, він зведений до ремарок, які дають уявлення про героїв, місце дії [73]; характерними є: «зовнішність, поведінка, рухи, мова, ставлення до людей, до природи [73]; «обставини, ситуації, які найповніше виявляють духовні потреби людей» [73]; «самохарактеристика. Про думки, переживання, внутрішній стан героя часто довідуємося з монологів, діалогів, а також з міміки, жестів, виразу очей» [73]; «мова героїв. У кожного героя повинна бути своя лексика, побудова речень, інтонація» [73]; «характеристиці персонажів значну роль відіграє портрет. Часто зовнішність героя дає уявлення про риси його вдачі, смаки, уподобання, одним словом — особливості характеру. Іноді портрет є справжнім дзеркалом душі» [73]; «вчинки персонажа; портрет; мова; монологи (зокрема і внутрішні), участь у діалогах; ставлення до нього інших персонажів; висловлювання про нього. Засобами індивідуалізації образу може бути характерно забарвлена мова, звички персонажа (переважно — особливі, дивні), його зовнішній вигляд, манери, певні здібності; психологічний аналіз — докладне, у деталях відтворення почуттів, думок, спонукань — внутрішнього життя героя; характер персонажа — розкривається у вчинках, у ставленні до інших людей, в описі почуттів героя, в його мові [47, с. 4-5]; «пряма характеристика — це «коли риси літературного героя підтверджені ним самим, іншими героями чи наратором», непряма — проявляється «через дії, реакції, переживання, думки персонажа, який постає у комплексному змалюванні притаманних йому головних сталих та змінних рис» [85, с. 14]; «складному типу притаманне постійне вагання та пошук, внутрішня еволюція. Персонажі із таким характером вражають як світлими, високими, так і найгіршими рисами і вчинками [85, с. 14]. Таким чином, характеру притаманні як індивідуальні внутрішні (почуття, думки, спонукання, ставлення, вчинки та ін.), так і зовнішні ознаки (зовнішність, мова, рухи та ін.).

Цікаву думку у своїй праці висловлює О. Костенко: «у формуванні характеру для "суб'єктивного" психологізму ХХ ст. важливе цілісне охоплення

внутрішнього буття героя, його безпосередня дорефлексивна даність, тобто цікавить уже "не мотиваційний механізм страждання чи щастя, а саме страждання чи щастя індивіда"» [30, с. 6].

Літературознавчий словник-довідник надає наступне визначення терміну «персонаж»: «постать людини, зображена письменником у художньому творі, загальна назва будь-якої дійової особи кожного літературного жанру. Олюдені, оживлені образи речей, явищ природи, особин тваринного світу в казках, байках, притчах та деяких ін. жанрах» [37] та наголошує, що це «експресивно-нейтральне поняття, яке означає постать літературного твору з будь-якими психічними, особистісними якостями, моральними, ідеологічними, світоглядними переконаннями [37]. Літературознавча енциклопедія вказує на те, що «персонаж – центральний образ, довкола якого розбудовується певний твір» [35], а персонажі (на відміну від героїв) «є носіями як позитивної, так і негативної енергії, руйнівних комплексів, здатні виконувати функції антигероя» [35]. Деякі літературознавці не вважають доцільним вживати поняття «персонаж» і «герой» як синоніми, оскільки «сміслові наповнення поняття «герой» включає такі моральні чесноти, як відвага, хоробрість, самовідданість (чи навпаки), концентрація типових для свого часу якостей, виділення з-поміж мас» [37], а персонаж «здебільшого має нейтральні характеристики» [35].

Інші джерела надають такі дефініції поняттю «персонаж»: «дійова особа в художньому творі» [1]; «образ особи, що виступає у творі як об'єкт розповіді (дійова особа, про яку розповідають)» [49, с. 30]; «образ дійової особи, що виступає у творі як об'єкт розповіді і сприймається насамперед як певна жива або умовно жива істота» [12, с. 143-146].

Літературознавці акцентують увагу на нейтральності персонажа, на відміну від таких категорій як «герой» і «характер»: «персонаж виконує центральну, головну або другорядну, епізодичну роль, про нього може лише згадуватися [35]; «терміном “персонаж” рекомендують означувати не всіх осіб, що зображуються, а тільки другорядних. Категорія “герой” вужча за

змістом: герой – це позитивний образ людини» [64, с. 1]; «основним принципом у розмежуванні “персонажа” і “героя”, за Б. Томашевським, є “головне-другорядне”. Тобто в тексті існує “задане емоційне ставлення до героя”, що виступає як “факт художньої побудови твору”. Персонаж, найяскравіший і емоційно виражений, стає героєм. “Герой – це особа, за якою з найбільшою напругою і увагою стежить читач, збуджуючи в нього співчуття, радість і горе”» [64, с. 2]; «в сучасному літературознавстві переглядається поняття “герой твору”, оскільки воно стає тотожне більш нейтральному терміну “персонаж”» [64, с. 2].

Іноді поняття «персонаж» і «герой» позначають тотожними: «в тому ж значенні, що й “персонаж”, часто використовуються поняття “герой” та “дійова особа” [12, с. 143-146]; «герой літературного твору, або персонаж, — дійова особа, образ, широко і всебічно зображений, наділений яскравим характером, окреслений взаєминами з довкіллям, зв’язками із соціальним, національним, історичним контекстом [37]; «герой літературного твору, або персонаж – постать людини, зображена письменником у художньому творі, загальна назва будь-якої дійової особи кожного літературного жанру [36]; «у тому ж значенні (що й персонаж) в сучасному літературознавстві використовуються словосполучення літературний герой, дійова особа (переважно в драмі, де список дійових осіб традиційно подається за назвою п’єси). У цьому синонімічному ряду слово „персонаж” найбільш нейтральне, його етимологія маловідчутна» [12, с. 143-146].

Розрізняють два відмінні типи персонажів: суб’єкт дії і суб’єкт свідомості. «Суб’єкт дії — це персонаж, який виступає у творі як дійова особа в буквальному розумінні цього слова. Його основна функція полягає в тому, щоб бути ініціатором дії, носієм певної «зав’язки» або «перешкоди», а суб’єкт свідомості — це персонаж, основна функція якого полягає в тому, щоб розкривати сутність внутрішнього світу людини, певних типів людської поведінки. Інакше кажучи, цей тип персонажа виступає у творі не як носій та ініціатор дії, а як носій характеру» [12, с. 143-146]. «Прийнято розрізняти

персонажів головних (які в центрі сюжету, мають самостійні характери і прямо пов'язані з усіма рівнями змісту твору), другорядних (також досить активно беруть участь в сюжеті, що мають власний характер, але яким приділяється менше авторської уваги; в ряді випадків їх функція - допомагати розкриттю образів головних героїв) і епізодичних (що з'являються в одному-двох епізодах сюжету, часто не мають власного характеру та стоять на периферії авторської уваги; їх основна функція - давати в потрібний момент поштовх сюжетній дії або ж відтіняти ті чи інші риси персонажів головних і другорядних) [20].

За визначенням літературознавчої енциклопедії «герой літературного твору – головна або другорядна особа, зображена у творі, довкола якої розбудовуються сюжетні лінії, розгортаються напружені колізії, що можуть призводити до трагічного фіналу і участь у яких беруть епізодичні постаті» [35]. Українська літературна енциклопедія в п'яти томах М. Бажана (із запланованих 5, на жаль, вийшло лише 3 томи – до літери «Н») розглядає героя художнього твору як «образ людини в літ.-художньому творі, персонажа, дійову особу, через характер, дії, вчинки, почуття якої реалізується художня ідея твору. Термін «герой твору» пов'язаний з раннім ступенем словесної творчості — з героїчним епосом. У центрі епічної розповіді був образ мужньої, самовідданої людини — захисника вітчизни, борця за нар. ідеали, який втілював героїчне начало. В процесі розвитку л-ри і мист-ва поняття Г. х. т. поширилося на означення будь-якої дійової особи, відбулося його ототожнення з поняттям «персонаж». Проте домінуюча роль героя в порівнянні з ін., «негероїчними» персонажами твору зберігалася впродовж віків» [70].

Іноді вважається недоречним називати героєм того, хто не має героїчних рис: «„Не можна, щоб герой був дріб'язковим і огидним”, — писав Буало стосовно трагедії» [12, с. 143-146]. Проте все частіше відбувається ототожнення понять «герой» і «персонаж», тож герою можуть бути притаманні як позитивні, так і негативні риси. «Показовим у цьому плані може бути образ Чіпки Варениченка у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Панаса Мирного, де зображено месника за людську кривду, борця за правду і водночас убивцю, «пропащу силу» [37]. Існує думка, що внаслідок створення образу “ідеального героя” «подібні характери втрачали можливість внутрішнього розвитку, живі людські риси, життєву достовірність, що позбавляло їх сили естетичного впливу на читача [70].

Співвідношення понять «герой» і «характер» може бути різним. Зокрема в Українській літературній енциклопедії йдеться про те, що «герой художнього твору об’єднує в собі внутрішній зміст (характер) і зовнішню форму (вчинки, дії) самовираження. Характер володіє певною самостійністю, суверенністю по відношенню до життєвих обставин, які спонукають героя до дії, але поведінку героя визначає і вмотивовує характер. Визначальну роль у самовираженні героя художнього твору відіграє характер. Коли в художньому творі переважає не характер, а сюжет, відбувається процес формалізації героя — перетворення характеру в амплу, в рольову функцію художнього образу, в «характерну маску» [70]. Проте частіше повторюється теза про індивідуальність характеру і наявність позитивних рис у героя твору: «щодо термінів “характер” і “герой”, то перший не рекомендують застосовувати до слабо індивідуалізованих чи підкреслено деіндивідуалізованих образів людей, другий — до явно негативних персонажів [64, с. 2].

І. Франко вважав, що письменник спочатку створює образ, потім характер, надаючи своїм героям «індивідуальної окраски» [35]. А Р. Барт стверджував, що «тільки в образ можна закохатися», вбачав у ньому «чарівну маску, якою обмінюються закохані» [35].

«Образ — особлива форма художнього структурування дійсності, якій притаманна яскрава предметна чуттєвість» [35]. «Літературно-художній образ — естетична категорія, що характеризує особливий, притаманний мистецтву спосіб творення уявного світу; сформований фантазією письменника світ, тією чи іншою мірою співвідносний зі світом реальним на рівні суспільних, культурних, історичних, психологічних та інших явищ» [66].

У зіставленні таких понять як «характер», «персонаж» і «образ» нас цікавить значення образу, під яким розуміємо «тип, узагальнений характер, створений письменником, митцем» [1]; «образ змальованої у літературному творі людини – персонаж, котрий може мати свій прототип (конкретну особу) або бути вигаданим, змодельованим за художнім принципом» [6].

На нашу думку, поняття «образ» ширше у порівнянні з іншими досліджуваними категоріями. Образ безпосередньо пов'язаний зі світосприйняттям конкретної людини, її потребою у пізнавальній діяльності. У психології «образ – суб'єктивна картина світу або його фрагментів; містить у собі самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій. Існує традиція, що пов'язує з образом переважно перцептивні форми знання. Людина не тільки відчуває, але й почуває пізнавально-естетичну потребу у відчуттях» [68]. «Через образи читач дістає уявлення навіть про тих людей, явища, предмети, яких ніколи не бачив, глибше і повніше осягає знайоме – в цьому пізнавальний сенс образу» [22, с. 2].

Дослідники Ю. Максименко, Д. Синецький у своїй праці стверджують, що «У мистецтві поняття "образ" розглядають у двох аспектах. У першому як позначення образу конкретного героя; як означення прийому чи засобу художньої виразності (метафора, гіпербола, порівняння). В другому образ інтерпретується як цілісна форма відображення реального світу, як художня модель цього світу, що втілюється у певному художньому творі» [38, с. 1].

Варто зазначити, що «образ-персонаж – не копія конкретної людини, а художньо переосмислений її образ» [6, с. 34-36]. Цю думку підтверджують й інші літературознавці: «образ є одночасно і художнім узагальненням, і конкретним зображенням людини, предмета, явища – у цьому полягає основна властивість художнього образу» [22, с. 2].

Підсумовуючи характеристики образу, варто навести думку М. Моклиці: «Зрозуміло, що головний самодостатній фрагмент дійсності – людина, отже образ твору – це створений автором (відбитий частково з інших, частково із

себе самого, як автопортрет) образ-персонаж. Допоміжні образи – інші фрагменти матеріальної дійсності: картини природи, міста, села, життя суспільства чи спільноти тощо» [45, с. 22].

У межах нашого дослідження значна увага присвячена питанню характеротворення, відображення внутрішнього світу людини та її світосприйняттю. Тому вважаємо за потрібне більш детально розглянути поняття, яке часто використовується у цій роботі, – мова про психологізм. «Якщо нас цікавлять глибинні витoki якогось явища культури, якщо ми намагаємось досягти його цілісності і віднайти структуру, перше, куди ми маємо звернути свій погляд, - це психологія людини» [46, с. 53].

У сучасному тлумачному психологічному словнику міститься одне зі значень психологізму: «поглиблене зображення психічних, душевних переживань людини в мистецтві» [68]. Інші джерела розтлумачують це поняття детальніше: «освоєння і зображення засобами художньої літератури внутрішнього світу героя: його думок, переживань, бажань, емоційних станів і т.п., причому зображення, що відрізняється подробицями і глибиною» [20]; «художньо-образне зображення особистості персонажа (його почуттів, переживань, психологічних станів тощо), яке обумовлене ціннісною орієнтацією автора, його уявленнями про особистість та комунікативною стратегією» [27, с. 1]; «декларована "рухомою естетикою" або науково реставрована з творчої практики (автора, школи, напряму) система соціально-психологічних поглядів на людину у світлі естетичних сподівань даного часу» [30, с. 7]; «особлива складова художнього твору, спрямована на розкриття внутрішнього світу персонажів, їхніх думок, переживань, дій, зумовлених зовнішніми та внутрішніми причинами» [27, с. 3]; «психологізм у літературі – характер зображення внутрішнього світу людини. Реалістичний тип психологізму найбільш опосередкований: автор конструє, моделює психологію, тобто внутрішній світ кожного героя. Психологія реалістичного персонажа змальовується як показ внутрішніх витоків тих чи інших вчинків, морально-етичного вибору, еволюції чи деградації героя» [45]. Також

підручник М. Моклиці надає визначення «потoku свідомості», що є важливим в межах нашого дослідження: «внутрішній монолог в поєднанні з калейдоскопічним зображенням (людина одночасно думає про різні речі, перескакує з одного на інше, її внутрішній світ – це не окремі психологічні стани, а потік, який ніколи не зупиняється)» [45].

Цікавою є думка, що «кожному творові тою чи іншою мірою властивий психологізм, тобто твір несе в собі якийсь неповторний психологічний досвід, виявляє якісь внутрішні процеси, показує суперечності й конфлікти. Ці знання завжди суб'єктивні, оскільки психологізм творчості визначається реальною психологією автора» [45, с. 63], а «матеріал, сконцентрований у сфері художньої літератури, є вже наполовину науковим результатом у психологічному сенсі, оскільки будь-який процес літературної творчості є процесом самопізнання».

Психологізм відображається як у зовнішньому (поведінка, вчинки, дії), мова, міміка, жести, так і внутрішньому вираженні (думки, почуття, переживання, емоції, процеси свідомості і самосвідомості [27, с. 3]. Крім того, «пейзаж, портрет, подія не є прямим способом вираження психологізму, але у відповідному зображенні та співвідношенні з внутрішнім світом героя вони набувають додаткових функцій і стають предметом для роздумів» [27, с. 4]. Також варто звернути увагу на «змалювання кольору обличчя чи блиску очей, мімічного стану, м'язових вібрувань тіла, оскільки “кожен своєрідний жест є характерним для вияву почуттів”» [32, с. 2].

Висновки до розділу 2

Таким чином, кожне з розглянутих понять має свої особливості. Поняття «поетика» досить широке і не має єдиної дефініції. Поетику розглядають як систему художніх принципів і особливостей якого-небудь напрямку в літературі чи окремого письменника, науку про будову літературних творів і систему естетичних засобів, теорію поезії, частину літературознавства, яка

вивчає її конкретні сегменти (композиція, поетичне мовлення, версифікація) або науку про художню літературу, теорію літератури загалом.

На відміну від «нейтрального» персонажа і «позитивного» героя (який сьогодні може бути наділений негативними рисами), характер яскраво виражений індивідуальними якостями. За допомогою психологічного аналізу ми відкриваємо його внутрішній глибинний світ. Тож, вважаємо, що поняття «психологізм» тісно пов'язане саме з характером. «Образ» ширший у порівнянні з іншими досліджуваними поняттями. Образ безпосередньо пов'язаний зі світосприйняттям конкретної людини, її потреби у пізнавальній діяльності. Проте часто категорії персонаж-герой-характер-образ ототожнюються.

«Літературна модель людини та її структурно-семантичні елементи – це завжди концепція, кут зору. Вона виражається різними структурами зі своєю символікою і цілеспрямованістю. „Це може бути одновимірний персонаж, який навіть зводиться до одної ознаки (причому ніхто ніколи не вважав, що реальна людина може складатися з одної властивості). Це може бути ідеальний образ з відповідним комплексом властивостей, почуттів і пристрастей. Або тип з різко вираженими соціальними домінантами. Або суперечливо-багатоплановий характер, персонаж – психологічна система» [63, с. 1].

РОЗДІЛ 3. Внутрішній світ персонажів малої прози Б. Грінченка:

емоції, настрої, афекти. Темперамент

Відомий український літературознавець, дослідник біографії та творчості Бориса Грінченка А. Погрібний характеризує його так: «поет, прозаїк, драматург, перекладач з ряду мов, мовознавець (зокрема, й упорядник знаменитого «Словаря української мови» в чотирьох томах), фольклорист і етнограф, педагог, критик і літературознавець, редактор і публіцист, видавець, невтомний організатор літературного процесу» [55, с. 70]. На нашу думку, до цього багатогранного переліку діяльності митця варто було б додати й означення «психолог». Бориса Грінченка, безсумнівно, можна вважати психологом, який зчитував найдрібніші деталі внутрішнього світу людини, помічав приховані від людського ока затаєні порухи душі. А. Погрібний, аналізуючи творчість Б. Грінченка, вказує на притаманну письменнику схильність до психологізації: «У стильовому плані повість тяжіє до психологізації, привертає увагу використанням можливостей внутрішніх монологів, які прозаїк щедро вводять у свій твір, досягаючи природності й переконливості» [54, с. 220]; «прагнення до психологічної повноти письменник поєднує з граничною ясністю, простотою, іноді навіть прозорістю письма, що є взагалі характерним для більшої частини його прози» [54, с. 220]; «Художньо-реалістичні картини вдало поєднують у собі ознаки соціально-побутового та соціально-психологічного принципів письма. Значної уваги звернено прозаїком на детермінованість характерів і вчинків персонажів» [54, с. 222]; «Прикметно, що вже в деяких оповіданнях раннього періоду творчості («Каторжна») Б. Грінченко виявляє тяжіння до поглибленої психологізації персонажів» [54, с. 225], а також «психологічну достовірність висловлювань, дій і вчинків персонажів» [54, с. 231].

Якою мала би бути література, щоб справити враження на простого селянина, торкнутися струн його душі? Реалістичною. Такою, що відображала дійсність українського села, відповідала на одвічні питання добра і зла, правди і кривди, справедливості і несправедливості. А головне – мовила до людського

«Я». Як за доби Античності, часів зародження і панування антропоцентризму, – ставила людину у центр Всесвіту. Людина, її душа, її почуття, її сприйняття світу стають визначальними. Відповідаючи на запитання: «що ширше – образ чи характер? Входить до нього темперамент чи ні? Може бути персонаж характером?», літературознавець В. Фащенко, який «присвятив проблемі характеру в художньому творі кілька десятиліть, залучивши до своїх ґрунтовних праць знання із психології», писав: «Істина полягає у тому, що головним предметом зображення у літературі є людина», а всі інші питання науковець вважав другорядними [57, с. 47]. «Художня література засвідчує, що різноманітні властивості характерів поєднуються в безмежній кількості комбінацій, химерно змінюються, домінують в одних і пригасають в інших ситуаціях, невпинно формуються внаслідок взаємодії особистості з навколишнім середовищем» [72, с. 33]. Саме тому, вважаємо, часом складно визначити конкретний темперамент людини, адже її внутрішній світ надто різноманітний, щоб відповідати чітко встановленим критеріям відбору. Крім того, В. Фащенко подав визначення характеру у художньому творі як «відображених в світлі авторського ідеалу порівняно сталих властивостей й змінних відношень, які утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях [72, с. 39]. Стрижневою є думка про прояв рис характеру «у найрізноманітніших ситуаціях», тобто за кризових обставин справжню сутність людини можна пізнати найповніше. Як персонаж поводить себе за несприятливих умов, які рішення ухвалює, чим керується у своєму виборі, коли втрачає самоконтроль, як діє під час небезпеки, чим жертвує: життям чи принципами, безпекою чи гідністю – питання, на які важко дати відповідь, лиш поверхнево зображуючи життя і побут. Борис Грінченко вмів побачити за потаємним явне, за фальшивим – справжнє, за невловимим – відчутне.

Та й чи має значення характеристика героїв за ознаками позитивності чи негативності без жодних напівтонів? У малій прозі Б. Грінченка змальовані

характери з власними долями, власними шляхами і власними виборами, Характери, за якими стоїть людина в усіх її проявах. Грінченко-реаліст зображав правду. Грінченко-психолог цю правду розпізнавав, скануючи психоемоційний та морально-психологічний стани. «В своїх інтелігентах-народниках Б. Грінченко не стільки утверджував позитивних героїв, скільки виявляв цікавість до того, чи можна їх знайти у цьому середовищі й випробувати на позитивність» [54, с. 221]; «З не меншою художньою майстерністю відтворено Б. Грінченком і побут, звичаї та психологію злодіїв-конокрадів. Характеризуючи представників суспільного дна, прозаїк, як соціальний аналітик, вдається до змістовних соціологічних та психологічних узагальнень» [54, с. 222] – тобто мова не про конокрадів як негативних героїв, а як про людей, які внаслідок певних зовнішніх обставин або внутрішніх зламів вдалися до злочину. Мова про те, що змушує інших чинити негідно і які події цьому передують. Вони «не народилися з потворними нахилами — всі вони стали жертвами антилюдяних суспільних відносин. Такий принцип соціального осмислення обумовив прагнення письменника до психологізації персонажів» [54, с. 222]. Також А. Погрібний звертає увагу на один з досліджених нами творів: «Не лише про віддаленість значної частини інтелігенції від народу, але і про її моральне виродження йдеться, зокрема, в багатьох на психологічні деталі оповіданні “Болотяна квітка”» [54, 227]. На думку Г. В’язовського, «справжній художник не спрощує конфліктної основи твору, не зводить її до примітивної психологізації. Для нього як художника руху людської свідомості особливо важливим і нелегким є «вживання» у психологію персонажів, які дисонують із його власним духовним біографізмом: він «зобов’язаний уявно настроїти себе на суспільно-психологічно чужий, неприйнятний для нього лад життя, чуттєво і розумово увійти в нього, пережити його» [31, с. 143].

3.1 Емоції та настрої головних персонажів

Твори Б. Грінченка наскрізно насичені найрізноманітнішими переживаннями, психоемоційними та морально-психологічними станами головних героїв. Глибока чуттєвість, нервова напруга, динамічність сюжету, посилена увага до внутрішнього світу людини є характерними для малої прози письменника.

Зі «Сучасного тлумачного психологічного словника» дізнаємося, що «емоція – це психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. Емоції — неодмінні компоненти життєдіяльності, могутній засіб активізації сенсорно-перцептивної діяльності особистості. Емоції виникають лише в зв'язку з такими подіями або результатами дій, що пов'язані з мотивами. Якщо людину щось хвилює, значить, це торкається її мотивів. Емоції — дуже важливий показник, тому вони виступають ключем до розгадки неусвідомлюваних мотивів. Потрібно тільки помічати, з якого приводу емоції виникають і якої вони властивості» [68].

Дещо простіше визначення подає «Академічний тлумачний словник»: «Емоція – це переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини [1].

Відомо, що «події, які сигналізують про можливі зміни в житті людини, поряд зі специфічними емоціями можуть викликати зміни загального емоційного фону — настрою» [68]. «Настрій – це порівняно тривалі, стійкі психічні стани помірної або слабкої інтенсивності, що проявляються позитивним або негативним емоційним фоном психічного життя індивіда. Залежно від ступеня усвідомленості причин, що викликали конкретний настрій, він сприймається або як загальний емоційний стан (піднесений чи пригнічений настрій), або як чітко ідентифікований стан (нудьга, сум, туга, страх або ж захопленість, радість, захват) [68]. Отже, можна дійти до висновку, що емоція та настрій – це два різні аспекти емоційного стану. Якщо настрої –

тривалий, стабільний емоційний стан, що вирізняється меншою інтенсивністю і здебільшого відображає загальний психологічний стан людини, то емоція, викликана певними подіями чи зовнішніми подразниками, характеризується короткочасністю та інтенсивністю. Саме тому у цій роботі ми зосереджуватимемо увагу на емоціях. Зокрема у дослідженні темпераменту. Адже, щоб дійти висновку про те, до якого типу темпераменту належить кожен з героїв, варто зрозуміти не лише, які емоції і настрої були притаманні їм у житті загалом, а передусім – як персонажі поводитися у скрутних ситуаціях, поставлені у рамки випробувань, зазнавши труднощів, як реагували на виклики долі. Людина пізнається і відкривається по справжньому з огляду на те, як діє у мезових ситуаціях. Як писав англійський богослов Чарльз Сперджен: «Випробування та труднощі допомагають нам зрозуміти, хто ми є насправді; вони показують нашу сутність, дозволяючи побачити, з чого ми створені» [78]. Саме тому ми проаналізували всі емоції у досліджуваних нами творах за класифікацією доцентів кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ Т.В. Матієнко та О.М. Пасько [40, с. 6], вибравши з переліку 45 емоцій:

- ті, які сприймаються як суб'єктивно приємні: від задоволення до зловтіхи;
- ті, які сприймаються як суб'єктивно нейтральні: цікавість, подив, байдужість;
- ті, які сприймаються як суб'єктивно негативні: від незадоволення до роздратованості.

Проаналізувавши перераховані емоції головних героїв у творах «Сама, зовсім сама», «Покупка», «Олеся», «Болотяна квітка», «Каторжна», ми подали результати у Таблицях 1, 2, 3, 4, 5 відповідно. Щодо оповідання «Пан Коцький» потреби у кресленні таблиці не виникло, оскільки наявний менший спектр емоцій, які, проте, характеризуються значною інтенсивністю. Найчастіше у малій прозі Б. Грінченка переважають негативно забарвлені

емоції. Задля статистики можна виокремити п'ять найпоширеніших емоцій, які переживають персонажі:

- Марина («Сама, зовсім сама»): відчай, жаль, тривога, горе, страх;
- парубок Андрій («Покупка»): байдужість (покірність), цікавість (зацікавлення), смуток, печаль, відчай (безнадія);
- Олеся («Олеся»): впевненість (рішучість / готовність), ненависть, тривога, хвилювання, ніжність;
- адвокат Микола Горинович («Болотяна квітка»): подив, задоволення, цікавість, гнів, хвилювання;
- Докія («Каторжна»): хвилювання, образа, відчай, жалість, гнів;
- Борис Грінченко як господар кота («Пан Коцький»): ніжність, зворушення, жаль, відчай, горе.

Звісно, що персонажам також були притаманні й позитивні емоції. До прикладу, Марина відчувала задоволення (блаженство), поринувши у сновидіння-марення, що стало чи не єдиною розрадою у сірому, похмурому житті, сповненому тривоги, журби і горя. Радість, ніжність і вдячність рідко зігрвають її душу, а якщо й виникають, то лише у згадці про матір: «І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її» [18].

Вражає, як Андрій («Покупка») неймовірно стійко приймав майбутню смерть. Сам цього не усвідомлюючи, він став послідовником філософії стоїцизму: коли є речі, яких неможливо уникнути, залишається приймати те, що приготувала тобі доля, щось, чого змінити не можеш, але водночас змінювати те, що тобі під силу. Як вважав Сенека: «Безглуздо помирати від страху перед смертю», а ще: «є пристойність і в горі. І в сльозах варто знати міру. Тільки нерозумні люди бувають непомірні у виразах як радості, так і скорботи» [77]. Емоцією, що вирізняє Андрія, є цікавість (зацікавлення) на протигагу відчаю і жалю, більш притаманним за таких обставин. «Глядіть же, тату, нехай псалтир читають, як годиться, все, а не перекидають...», «Я, тату, не хочу білої труни, — наберімо чого чорненького, дешевенького, — нехай виб'ють», «Усе вже тут купили, тату? Тепер треба до титаря: свічок, хрест у

руки...», «Ще пряників дітям треба взяти», «Не знаю, може, ще чого треба? Коли б не забути!» [17] – саме у цьому «коли б не забути!» найкраще виявляється характер головного героя. Можливо, для нього це останній шанс втілити задумане в життя, проявитися у бажанні, зробити так, як «до вподоби». Не скласти руки, не нарікати на Бога, а готуватися до зустрічі зі смертю так, ніби все життя міститься у цьому останньому завданні: «— Еге, — додав парубок, — уже ж я висповідався й запричастився... от наберу ще собі чого треба, — тоді вже на смерть зовсім готовий...» [17]. Я – готовий. Ці слова якнайпромовистіше свідчать про його натуру.

«Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль» [15] – на нашу думку, це звернення юної дівчини Олесі з однойменного оповідання до татар засвідчує гордість як почуття гідності і самоповаги. Притаманні їй рішучість і готовність до дій, ентузіазм як сильне почуття мотивації, хай там що, врятувати село і захистити рідних: «Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..» [15], жвавість у момент загрози життю перевершили страх, жаль чи відчай. Олеся однозначно є позитивним персонажем, дещо ідеалізованим, на відміну від Докії («Каторжна») чи Марини («Сама, зовсім сама»), емоції яких змальовано більш розмаїто: ми бачимо не героїв, а живих людей.

Що може відчувати людина, дізнавшись страшну правду про того, кого вона кохає? Якою шокованою може бути? «Він рвонув її за руку і притяг до мертвої: — Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцками, за її гроші добутими» [13] – ці слова адвоката Миколи Гориновича з «Болотяної квітки» здатні передати найрізноманітніший спектр емоцій, який він міг би відчутти одночасно з акцентом на одній конкретній емоції або поступово впродовж короткого часу: подив, жалість, обурення, розчарованість, роздратованість, хвилювання, злість, зневага, відраза, гнів, що опісля усвідомлення ситуації воєдино перелилися у горе.

Нещодавно було проведено цікаве дослідження за допомогою комп'ютерної програми AntConc, яке полягає в опрацюванні тексту твору

«Каторжна» та укладанні частотного списку вжитих у ньому слів: «серед дієслів високу частотність мають словформи слова “плакати”, серед іменників – “мачуха”, “каторжна” та “журба”. Додатково було визначено одиниці із негативним семантичним забарвленням. Кількість таких слів становить 222 одиниці, це становить 6,17% від усієї кількості тексту» [4, с. 109-110]. Звісно, це свідчить про емоційні стани, які переважають у творі та нервову напруженість, що насичує увесь текст. Додам, що «каторжна» означає «та, яка завдає шкоди, неприємності; погана, лиха. Уживається як лайливе слово. До прикладу: “Прокляті! Каторжні! Ні суда на вас, ні права немає!” (Панас Мирний)» [1]. Варто також зазначити, що «Каторжна» є найемоційніший твором, як за кількістю, так і за гамою емоцій. Зокрема Докія – єдиний персонаж з досліджуваних мною творів, що відчуває зловтіху. У психології відомий термін «зраненої дитини», особливо розповсюджений у випадках відсутності свідомого дорослого поруч. Передовсім Докія – дитина, яка прагнула любові: «Вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маненьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло!» [14]. Самотня, нещасна, ображена і покинута, вона прагнула турботи, вона шукала тієї любові, яка б дозволила заповнити внутрішню пустку. І у випадку співзалежних, на мій погляд, стосунків з шахтарем Семеном: «Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив,— візьми мене, бо вся я твоя!» [14]. Можливо, на місці хлопця міг би опинитися будь-хто, хто приголубив би, підтримав і розділив її біль. Та поруч не виявилось нікого: її душу не було врятовано.

Оповідання «Пан Коцький» варто умовно поділити на два етапи: до хвороби kota та після. Так само поступово переходять тони емоцій від світло- до темнозабарвлених. Спершу у розповіді Бориса Грінченка переважає ніжність, з якою він описує свого улюбленця і яка викликає у читача зворушення: «котусю, не перешкоджай», «я гнівався за пташок, але дуже гніватися не міг», «цей придбав мою прихильність», «підгортав під себе

лапки», «бгався в клубочок і солодко засипав», «любила його вся сім'я, бо вдачу мав дуже ласкаву», «мій котусь», «зараз стало шкода, що й покарано його...», «чимдуж тікав на моє ліжко. Це місце полюбив рівно з канапою і спав на йому вночі», «спав усю ніч біля мене» (дозволяв спати коту в ліжку, що й у наш час не завжди дозволено) [16]. Б. Грінченко вдавався до персоніфікації, уособлення, надаючи Пану Коцькому властивостей людини: «змалку виявляв надзвичайну любов до письменства», «перекидаючи з полиць важкі томи з фольклорними записами, мусив знати про початок ворогування між собачою й кошачою націями», ««він довгий час щодня уважно слухав, як читано український переклад однієї великої поважної книги», «але найбільше, здається, прихильний був до повістярства, принаймні він вельми цікавився моєю повістю» [16] – кіт не як домашній улюбленець, а як товариш, який супроводжує тебе на життєвому шляху, переїздить разом з тобою, спостерігає за твоїм життям і бере в ньому участь: «ми виїздили до Києва, і він їхав з нами пароплавом», «видимо, вважав себе за сім'янина — п'ятого в нашій невеличкій сім'ї» [16].

А далі – хвороба. І тут емоції та почуття вже набувають інших відтінків: жаль, біль, відчай, горе, смуток, печаль, безсилля допомогти живій істоті. Як вдало підібрав Б. Грінченко епіграф, узявши слова Е. Золя: «Через що я лічу всіх тварин до своєї сім'ї так само, як і всіх людей?» і відповівши на них в оповіданні самотійно: «Я виразно побачив, відчув усією своєю істотою, що ця звірина є така само істота, як і я, і що в хвилину найтяжчого лиха її психіка напружилась до того, що рівняється з людською. Це була людина, змордована мукою й німа» [16]. Тексти Б. Грінченка здатні розчулити, передати читачу психоемоційний стан його героїв, їхній смуток, їхні переживання та викликати співчуття: «Я сидів над їм безсилий йому пособити, хоч плач і стогнання гостре й хрипке з нестерпучого болю різали мені душу» [16] – невимовний жаль спричиняє усвідомлення, що ти не в змозі негайно припинити муку тварини – істоти, яка, відчуваючи біль, горнеться до тебе, потребує порятунку. «Якими очима, повними муки й благання, дивився він на мене! Як він розумів,

що я прихильний до його, і як він прохав своїм поглядом і плачем пособити йому», «Ніч була без міри тяжка. Я почував, що вмирає істота, яка розуміє, відчуває, любить і мучиться, і яка любить мене» [16]. Тварини наділені душею.

3.2 Патологічні стани головних персонажів: загальна характеристика

«Невроз – функціональне нервово-психічне захворювання, що виникає під впливом важких переживань та психічних перенапружень» [68]. «Невроз – функціональне захворювання центральної нервової системи» [1]. «Невроз – оборотний граничний психічний розлад або функціональний стан нервової системи, при якому різко зростає чутливість до сигналів із зовнішнього та внутрішнього середовища. В основі неврозу лежить невротичний конфлікт — протиріччя між особистістю й значущими для неї сторонами дійсності, яке вирішується непродуктивно і нерационально та супроводжується виникненням хворобливо-тяжких переживань невдачі, незадоволення потреб, недосяжності життєвих цілей, непоправності втрати тощо» [71].

Невротичний розлад (невроз) поділяють на три види: неврастенію, істерію та невроз нав'язливості (нав'язливих станів). Варто детальніше розглянути кожен з них.

«Неврастенія – функціональне захворювання нервової системи, астения, що розвивається внаслідок тривалого розумового або емоційного перенапруження та фізіологічних втрат (наприклад, обмеження або втрата сну) разом із факторами, що травмують психіку» [68]. «Найголовніша причина неврастенії – перевтома від напруженої розумової та фізичної роботи. Неврастенічна дратівливість пов'язана із підвищеною збудженістю до усіх подразників. Можуть бути і такі прояви дратівливості, як вулканічне виверження гніву, злоби, що у свою чергу призводить до конфліктів з оточуючими людьми» [83].

«Істерія виявляється у своєрідному істеричному характері, нападах, порушеннях свідомості й функцій внутрішніх органів. Найчастіше це рухові

розлади, паралічі, порушення координації рухів, розлади чутливості до болю, сенсорики» [68]. «Функціональне нервово-психічне захворювання, що характеризується підвищеною емоційною збудженістю й супроводжується риданням, сміхом, криком, корчами, а також розладом чутливості, рухомої сфери й т. ін.» [1].

«Невроз нав'язливості, крім загальноневротичних симптомів (дратівливість, підвищена стомлюваність, порушення сну, вегетативні розлади), проявляється в суб'єкта у вигляді різних за змістом нав'язливих думок і дій (найчастіше у вигляді фобій), що відчуються далекими від нього й примусово повторюваними, а також стану підвищеної тривоги і пригніченого настрою» [68]. «Це стан, при якому людину долають тривожні думки, яких вона не може позбутися. Ця постійна нервова напруженість, у свою чергу, викликає нав'язливі неконтрольовані дії [48].

Вважаємо, що нас цікавить саме невроз нав'язливих станів, який можна простежити у Марини («Сама, зовсім сама»):

1. «Вона, стиснувши руки та зіпівши зуби, наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою: "Сама, зовсім сама!.." У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама!.. Без хліба, без роботи..» [18].
2. «Зупинившись на одній думці і не можучи її збутися, голова почала врешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутилася Марисі в очах, і дівчина чи то заснула, чи то непритомна стала...» [18].

На відміну від неврастенії та істерії, невроз нав'язливості помітити найлегше. Притаманні дівчині повторювані думки, неодноразове звернення до спогадів минулого, непереборні вагання і страхи цілком можуть свідчити про наявний розлад. До того ж симптомами неврозу є «часті відчуття страху й тривоги, труднощі в спілкуванні, нерішучість, тривожне очікування чогось, плаксивість, зацикленість на психотравмуючій проблемі, гіперчутливість

навіть до незначних до стресових факторів, швидка стомлюваність» [34]. Тож, ймовірно, що Марина страждала на невроз нав'язливих станів.

Також названий невротичний розлад міг стосуватися іншої героїні – Докії з оповідання «Каторжна»: «Потім помалу-малу заворушились у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона дума: думається, та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: "За що мене так мучать?" А потім: "Хіба я гірша від інших?" І ці дві думки не давали їй спокою» [14]. Проте у цьому випадку переважали такі симптоми, як «різкі зміни настрою, швидка дратівливість, зацикленість на психотравмуючій проблемі» [34].

Перейдімо до афективного розладу. «Афект – сильне, відносно короткочасне нервово-психічне порушення, емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин. Супроводжується різко вираженими руховими проявами і змінами у функціях внутрішніх органів, утратою вольового контролю і бурхливим виявленням емоційних переживань. Виникає у відповідь на подію, що вже відбулася. В основі афекту лежить пережитий стан внутрішнього конфлікту, породженого протиріччями між потягами, прагненнями і бажаннями або ж протиріччями між вимогами, пропонованими людині (також самому собі), і можливостями їх виконати [68]. Важливо звернути увагу на те, що «афекти розвиваються в екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з ситуацією, що виникла, при нездатності знайти адекватний вихід з небезпечних, найчастіше несподіваних ситуацій» [68]. Афект також називають сильним душевним хвилюванням (відповідно до Кримінального кодексу України), що є обставиною, яка пом'якшує покарання. Діагностика афекту здійснюється в межах судово-психологічної експертизи. Це важливо, адже наштовхує на запитання, як правильно кваліфікувати злочин, зокрема дії Докії в оповіданні «Каторжна» (в наш час). «У психіатрії розрізняють фізіологічний і патологічний афекти. Фізіологічний афект — емоційний стан у межах норми, короткочасна,

стрімка, бурхлива емоційна реакція з вибуховим характером, яка супроводжується різкими змінами психічної діяльності. Це надзвичайна для особистості реакція, яка виникає у відповідь на надзвичайні обставини. Терміном «патологічний афект» позначають афективні стани з порушенням свідомості (сновидність, затьмарення, звуження)» [10].

«Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це — смерть! Геть відціля, а то ось!.. І вона хотіла кинутись назад. Але щось притисло їй шию до рейки, щось різнуло страшним болем — і годі...» [18]. Чи підпадає поведінка Марини під стан афекту? Існує афективний суїцид як різновид афективного розладу. Це «суїцидальні дії, обумовлені швидким розвитком інтенсивного афекту розгубленості, туги та/чи злості з певним тимчасовим когнітивним звуженням свідомості, внаслідок виникнення раптової гострої психотравмуючої події. Виникаючий кризовий стан існування тимчасової втрати здатності свідомо управляти своїми емоціями та мисленням і контролювати поведінку» [58]. Якщо коротко, це «суїцид, скоєний у стані афекту, коли дитина не може контролювати емоційний стан, у якому знаходиться в конкретний момент» [52]. Відомо, що «при афективному суїциді рішення піти з життя ухвалюється під впливом моменту» [23]. Як ми знаємо, Марина планувала самогубство заздалегідь і очікувала тривалий час на «свій кінець» спершу на вокзалі, а потім за містом: «Як довго дожити! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його» [18]. Цієї миті її рішення було свідомим. «При істинному суїциді людина усвідомлено вибирає відхід із життя, причому цей вибір ґрунтується на особистій оцінці кризової ситуації, яка суб'єктивно здається нерозв'язною [23]. Також варто зазначити, що стан афекту триває до кількох хвилин і вважається короточасним явищем. Так, відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» стан сильного душевного хвилювання визначається як короточасний інтенсивний емоційний стан винного (фізіологічний афект), який значною мірою знижує його здатність

усвідомлювати свої дії або керувати ними» [56]. Проте саме у момент втілення задуму, внаслідок сукупності емоцій жаху, страху, відчаю, налякана дівчина не змогла відірватися від колії, хоч усвідомила свою помилку. Щось, ніби ланцюгами, прикувало її шию до заліза. І це щось цілком могло би бути афективним станом як фатальним незворотним підсумком її страждання і вершиною болю.

У «Болотяній квітці» стан афекту зазнав головний герой оповідання адвокат Микола Горинович: «почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське — вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину, що могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею, жити з її мук і сміла казати слово: люблю. Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди... Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!..» [13]. Переживаючи сильне душевне хвилювання, адвокат навряд чи міг діяти свідомо. Дилема вдарити-втікати, можливо, лише непідвладний випадок. А може, йому довелося докласти колосальних зусиль, щоб повернути контроль над своїми емоціями.

Докія («Каторжна») також перебувала в афективному стані. Проте не в момент замаху на вбивство, а в момент захисту калини – єдиної розради від болю, єдиної втечі від самотності: «Докія відразу так і заціпеніла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали гілки — ось ще, ще... Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину. Дівчина несподівано скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась» [14]. Така поведінка дівчини можлива внаслідок сильного відчаю, який подеколи розглядають як «стан афекту, де чергуються стан жаху, паніки, люті і безвиході» [26], що цілком відповідає цьому випадку. Далі стан афекту ніби посилюється: «Вона кинулась до мачухи, цілувала її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини. — Геть, каторжна! — Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і залякли на цівці» [14].

У випадку підпалу Докією хати не йдеться про афект, адже (попри те, що дівчина відчувала душевне хвилювання: «Голова її горіла, думки

плутались, груди пекло» [14]), у неї було достатньо часу спланувати злочин і втілити план у життя: «Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею, добігла до своєї хати» [14] (у пошуках сірників), «Вона чиркнула один. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм соломі у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим» [14]. Тобто її дії у наш час кваліфікували б як умисний злочин, а не злочин у стані афекту, попри відчай, гнів і образу, які вона відчувала тієї миті. Постанова Пленуму ВС України зазначає, що «сильне душевне хвилювання виникає внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання чи тяжкої образи з боку потерпілого» [56], а «насильство може бути як фізичним, так і психічним (наприклад, погроза завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди). До тяжкої образи слід відносити явно непристойну поведінку потерпілого, що особливо принижує гідність та ганьбить честь винного або близьких йому осіб» [56] – тож, Докія цілком зазнавала психічного насильства, зокрема від батька та мачухи, що за умови проведення ретельного досудового розслідування могло б стати обставиною, що пом'якшує покарання, але все ж не відповідає злочину, здійсненому у стані сильного душевного хвилювання.

3.3 Темперамент як ключова характеристика поведінкової моделі головних персонажів

Згідно із «Сучасним тлумачним психологічним словником» «темперамент – це сукупність індивідуальних особливостей особистості, яка має своєю фізіологічною основою тип вищої нервової діяльності й характеризує динаміку психічної діяльності особистості; темперамент проявляється у силі почуттів, їхній глибині або поверховості, у швидкості їх перебігу, у стійкості або швидкій зміні» [68]. «У дуже загальному, приблизному тлумаченні темперамент продовжує розумітися або як «природна основа», або як «динамічна основа» характеру» [68]. Відповідно до

«Академічного тлумачного словника» «темперамент – сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які виявляються в її поведінці, в ступені її життєвої активності. Темперамент є найзагальніша характеристика кожної окремої людини, як і тварини, основна характеристика нервової системи, яка надає певного обличчя всій діяльності кожного індивідууму» [1]. «Словотвір» надає наступну дефініцію: ««вроджена стійка властивість людської психіки, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності, що визначає реакцію людини на інших людей та на події, що з нею відбуваються» [67]. Отже, темперамент є «індивідуальною особливістю кожної людини, яка є вродженою та стійкою [39, с. 1], а також «біологічною основою особистості, на якій вона розвивається як соціальна істота. Саме темперамент визначає особливості нашої поведінки» [74, с. 755].

Звернімося до історії. «Поняття темпераменту було відоме ще з античних часів. Засновником цього вчення є Гіппократ. Ще у V столітті до нашої ери він виокремив чотири основних «соки» організму – кров, слиз, чорна та жовта жовч. Поглибив та систематизував ці вчення римський лікар Гелен. Саме він вперше ввів термін «темперамент» [50, с. 370]. Темперамент досліджували видатні вчені, зокрема І. Павлов. Його вчення «про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки виділяє: 1) три основні властивості нервової системи: силу, рівноваженість, рухливість збуджувального і гальмівного процесів; 2) чотири основні типові сполучення їх у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: а) сильний, урівноважений, рухливий; б) сильний, урівноважений, інертний; в) сильний, неурівноважений; г) слабкий. Відповідно до цього розрізняють темперамент сангвініка, флегматика, холерика і меланхоліка» [68].

На думку популяризатора науки, блогера україномовного YouTube Клятого Раціоналіста, темпераментів не існує (відео сягнуло майже 160 тисяч переглядів за 2 тижні) [24]. Він стверджує, що «в серйозній науці вже давно не використовують розподіл на чотири типи темпераментів. Від цього почався

відхід приблизно у 80-х роках ХХ століття. У 1987 році вийшла класична стаття Гарольда Голдсмита, де він описав основні актуальні на той момент підходи до теми темпераменту (має більше 2 тисяч цитувань). Чи згадуються там сангвініки, холерики, меланхоліки чи флегматики? Ні. Адже цей поділ – це настільки велика умовність, що для сучасної науки він не має жодного сенсу. Темперамент – це персональна вираженість окремих рис особистості. Це індивідуальна особливість і ніякої кількості типів темпераменту не вистачить для того, щоб описати кожну людину. У науці давно користуються підходом, який називається «Велика п'ятірка рис особистості» (автор концепції Льюїс Голдберг): 5 ключових рис: екстраверсія, відкритість до досвіду, невротизм, сумлінність та доброзичливість» [24]. Також у відео блогер-науковець зазначає, що «риси темпераменту – це рано виникаючі базові диспозиції у сферах активності, афективності, уваги та саморегуляції. Ці диспозиції є продуктом складних взаємодій між генетичними, біологічними та середовищними факторами, що розвиваються протягом тривалого часу» [24]. Зауважу, що «дослідження Б. Теплова і В. Небилицина показали, що структура основних властивостей нервової системи набагато складніша, а число комбінацій набагато більше. Проте зазначені чотири типи як найбільш узагальнені можна використовувати для вивчення індивідуальності» [68].

На нашу думку, тема класифікації темпераменту потребує глибшого дослідження фахівцями цієї галузи, зважаючи на розвиток сучасної науки та доказової психотерапії. Поки що у своїй роботі ми використовуватимемо «класичний» розподіл на відомі чотири типи темпераменту, акцентуючи увагу на рисах, притаманних кожному героєві, особливо за несприятливих обставин.

Сангвінік «характеризується високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю і жвавістю рухів, розмаїтістю і багатством міміки, швидким темпом мовлення. Легко і швидко відгукується на навколишні події, товариський. Емоції — переважно позитивні — швидко виникають і швидко змінюються» [68]. «Відзначається швидкою збуджуваністю, бурхливою, хоч і не глибокою, реакцією на зовнішні

враження; жвавий, життєрадісний» [1]. «Людину сангвінічного темпераменту можна охарактеризувати як живу, рухливу, лабільну, яка порівняно легко переживає невдачі і неприємності» [67]. Сангвініки «активні та веселі, зазвичай є оптимістами» [74, с. 755]. «Сангвінік урівноважений; зовні він може здаватися неспокійним, але всередині зберігати спокій. Має виражені організаторські здібності» [69].

У малій прозі Б. Грінченка сангвінічний темперамент притаманний парубку Андрію («Покупка»), про що свідчить червоний рум'янець на щоках, що часто властиво енергійним, комунікабельним та емоційним особистостям. Крім того, про наявність цих рис вказує його поведінка: комунікабельність – розповідає про бажаний похорон, ділиться своїми спогадами з іншими у крамниці; енергійність – попри хворобу витрачає сили на підготовку, їздить до титаря, крамаря, керує процесом, планує і реалізовує задумане (має організаторські здібності); емоційність – любить спів, помічає прекрасне в простому: «Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані!.. Несуть її в труні, а сонце так на неї й сяє, а півчі як заспівають, як заспівають вічну пам'ять!.. А народу сила... і всі плачуть... Хто й не любив покійну, дак і той плакав... Так гарно, що всяке вмерло б, аби так поховано» [17], «Хороша... усякий спів.... Як вийдеш у степ та пустиш голос... Трава хвилями хвилює, сонце на їй вилискується... а воля навкруги, така воля!.. Так би й полинув, коли б крила...» [17]. Хлопцю притаманні життєрадісність, жвавість та життєлюбство: «І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..» [17]. Безсумнівно, горе, коли молода людина замість того, щоб жити, має невдовзі померти, знає про це і готується до свого похорону. Проте як хлопець це робить? Попри близьку смерть він не впадає у відчай, а тримається стійко і мужньо, що цілком може свідчити про його оптимістичну вдачу і врівноважений темперамент: «Грубий народ, — казав крамар Уласович до свого нового покупця, тутешнього вчителя. — Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чувства!» [17].

«Флегматик – людина, що відрізняється млявістю, спокоєм, рівним настроєм, слабким проявом почуттів» [68]. «Характеризується повільністю, спокоєм, урівноваженістю, слабким виявленням емоцій» [1]. «Людину флегматичного темпераменту можна охарактеризувати як вайлувату, зі стійкими прагненнями і більш-менш постійним настроєм, і слабким зовнішнім виразом душевних станів» [67]. «Флегматики виділяються як емоційно стійкий тип темпераменту. Їх важко вивести на емоції, чи то гнів, чи радість. Мають низький темп реакції, тому їм важко переключати свою увагу» [74, с. 755]. «Найстабільніший тип нервової системи. Мають низьку самооцінку, здатні витримувати будь-які стреси. Повільний темп мовлення, неквапливість рухів, відсутність метушні, небагатослівність. Розсудливість, відсутність потреби у спілкуванні. Тривалі роздуми перед прийняттям рішення. Сталість в інтересах, стабільність у відносинах» [69].

На нашу думку, спокій, розсудливість й урівноваженість Олесі з однойменного оповідання під час зустрічі з татарами свідчать про її належність до флегматиків: «Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі. — Цить! Татари!» [15]. Не панікуючи, уникаючи надмірних емоцій, 16-річна дівчина шукала можливості для порятунку своїх рідних. Звісно, мова не про те, що вона не відчувала страху чи тривоги: «Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..» [15], але в момент кризової ситуації зуміла проявити рішучість, неабияке самовладання і впевнену готовність пожертвувати власним життям заради спасіння села: «Обличчя було бліде. Але вона не боялась» [15]. Також на флегматичний темперамент Олесі вказує її реакція на історії діда про тортури і вбивства татар, зокрема і загибель її батьків від рук ворога: «Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь» [15], «Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне» [15]. Відчуваючи гнів, лють і ненависть до ворога, вона не проявляла цих емоцій про людське око, а тримала їх у собі. «Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі [15]. Залишалася спокійною і рішучою, гордою і впевненою,

сміливою і переконаною у своєму рішенні, зберігала холоднокрівність і витримку, і замість страху відчувала зневагу до ворога.

На відміну від флегматиків і сангвініків, холерики належать до неврівноваженого типу вищої нервової системи. «Холерик – людина, що відрізняється швидкою ходою, сильними, швидко виникаючими почуттями, що яскраво відбиваються у діях, мовленні, жестах, міміці» [68]. «Для холерика властиві високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкість і поривчастість рухів, сильна імпульсивність та яскравість емоційних переживань (переважають процеси збудження над гальмуванням)» [67]. «Холерики мають високу емоційність та неврівноваженість. Ці риси по різному проявляються у повсякденному житті. Деякі реалізують їх через невинну працю, інші ж спричиняють конфліктність та агресивність. Їм потрібне постійне спілкування, під час якого вони здебільшого намагаються нав'язати свою думку іншим» [74, с. 755].

Адвокат Микола Горинович («Болотяна квітка») поєднує у собі риси кількох темпераментів: флегматичного («Жив трохи самотно: по клубах не бував зовсім, бо ненавидів карти, у гостях — зрідка. За це заробив прізвисьце "гордого" [13]) і холеричного — останній, як на мене, переважає. Для Гориновича була важлива безапеляційна згода з його власною думкою, він прагнув переконати інших у своїй правоті, повчати, давати настанови: «Це був її освітній капітал — дуже малий. Горинович дбав, щоб побільшити його, давав їй читати книжки, розмовляв з нею про читане» [13]. Він відверто говорив про свою категоричність: «Коли вірю, дак уже вірю. Та вже ж коли й піймаю ту людину хоч раз єдиний тільки на неправді — перестаю їй вірити зовсім, і що вище вона в мене стояла попереду, то нижче тепер упаде. Тоді ця людина про мене вже пропадає, її тоді про мене вже нема» [13]. Закохавшись у Ліну Грамчевську, адвокат «почав розважати — що вона за людина, ця дівчина» [13]. І вирішив одружуватися, лише відповівши на три питання: «чи добра вона?», «чи правдива?», «чи вона розумна?» [13]. Його називали славетним адвокатом, він брався за неоднозначні справи і перемагав із запалом

і ентузіазмом: «Боронив у суді безщасну жінку. Горинович промовляв справді так гарно й сильно, як ще ніколи досі» [13]. На противагу флегматикам, він не соромився своїх емоцій і щиро їх проявляв: «Він засміявся щасливим, радісним сміхом» [13], «Ну, певне! — засміявся Горинович, згадуючи, якої популярності зажив чепурненький адвокат серед панночок» [13], «Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно» [13]. Дізнавшись правду про кохану, він, жвавий і палкий, ледве стримував роздратованість, гнів, розчарування і злість: «Він рвонув її за руку і притяг до мертвої» [13]. Він не просто вирішив піти, він «кинувся з хати, щоб утекти, щоб не бачити...» Тож, він не завжди давав собі раду зі своїми емоціями, що наштовхує на думку про притаманний йому холеричний тип темпераменту.

Ще однією представницею цього типу є Докія («Каторжна»). Спершу могло би здатися, що дівчина є флегматиком, адже емоції вона тамує у собі, здаючись холодною й апатичною, скупую на прояв почуттів: «Так що ж вона — покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий, од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче,— найгірше, що й не заплаче ніколи!» [14], «Хоч би ти заплакала коли, каторжна!.. А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить» [14], «Докіє! Дочко... — почне батько та й зупиниться: мов колода, вона перед його стоїть» [14]. Те, що вона не плаче чи іншим чином не виражає своїх емоцій, передусім болю самотності, не свідчить про її черствість і байдужість. Це радше говорить про її відчай, безнадію і розчарування: їй більше немає задля кого і з ким бути щирою, ніхто не прагне її розрадити і зрозуміти. «Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала!» [14]. Крім того, флегматикам притаманна розсудливість і врівноваженість. Докія ж реагувала перше раненим серцем: «Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!» [14]. Холерикам притаманно проявляти інтенсивне вираження злості, оскільки вони наділені великою кількістю енергії, рішучістю та впертістю: «Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці» [14], «Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки» [14].

Також холерики можуть бути більш схильними до відповіді на образі помстою, цьому сприяє їхня імпульсивність і гарячковість: «Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажає її, хто глузує з неї!» [14]. І лише після підпалу, коли Докія почала приходити до тями, а емоціями опановував розум, вона невимовно гірко жалкує про скоєне: «І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я. Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх!» [14]. Опісля дівчина швидко приймає рішення і намагається діяти якнайскоріше, щоб зупинити можливі наслідки свого необдуманого вчинку: «Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами», «Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула: — Рятуйте, хто в бога вірує!» [14].

Останній тип темпераменту – меланхолійний. «Меланхолік характеризується низьким рівнем психічної активності, сповільненістю рухів, стриманістю моторики та мовлення, швидкою стомлюваністю. Меланхоліків відрізняють висока емоційна сенситивність, глибина і стійкість емоцій при слабкому зовнішньому виявленні, причому переважають негативні емоції. При несприятливих умовах у них може розвинути підвищена емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість» [68]. «Люди з таким типом нервової системи (журливі) характеризуються боязкістю, замкненістю, надмірною чутливістю, схильні перебільшувати труднощі» [67]. «Єдиний тип, який має слабку нервову систему, – меланхолічний. Меланхоліки є дуже вразливими та невпевненими. В новому оточенні часто губляться і стають ще більш мовчазними, але зі знайомими людьми, вони почувають себе добре» [74, с. 756]. «Меланхолія – хворобливий стан, що проявляється у пригніченому настрої, сповільненості рухів та ускладненому плині думок. Найважча форма постійної депресії» [68]. Тож, це може бути як тип темпераменту, так і стан, що виникає внаслідок затяжної депресії. Меланхолійний темперамент властивий Марині («Сама, зовсім сама»). На відміну від Докії, Марина була схильна відчувати обурення, сором чи розгубленість на слова кривдників, але не злість чи гнів. Можливо, тому, що людина у гнівові здатна постояти за себе,

а Марина була непевна свого життя, свого майбутнього, вона була сама – на чому й акцентується увага. Налякана, самотня і вразлива, дівчина не могла навіть розгніватися на своїх кривдників: ні у випадку з немилосердним господарем квартири, ні у ситуації з безсоромним п'яним чоловіком. За подібних доль Марини і Докії (яка хоч і мала ненависну мачуху та байдужого батька, втіхи від цього не отримувала) дівчата наділені різними характерами і темпераментами, їм притаманні різні негативні емоції як реакція часом на тотожні події: відчай, байдужість, тривога, страх, горе у Марини; образа, гнів, хвилювання, відчай, злість у Докії. Марина – відкрита рана. Дівчина постійно перебуває у пригніченому сумному настрої, а її єдиною розрадою є думка про зустріч з мамою. Вона не шукає інших шляхів, вона не вбачає жодних насолод у житті. Вона не в силах розв'язати проблеми, які рухнули на неї зі смертю найріднішої людини. Марина перебуває у депресії, впадає у глибоку задумливість і глибоко переживає горе. Вона чутлива до негараздів і біди: «Отак вона й не їстиме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду — одинока й забута... Умре, як мати» [18]. І як наслідок, не в змозі терпіти страждань, поступається сильному відчаю і наважується на самогубство.

Висновки до розділу 3

Можна дійти до висновку, що усі проаналізовані нами твори малої прози Б. Грінченка об'єднані спільною рисою: головні герої проживають величезний спектр позитивних і негативних емоцій (останні переважають), що зумовлено об'єктивною дійсністю. Безвихідь, спустошення, спаплюження вічних цінностей, трагічність доль, абсурдність світу, що понад високе і духовне ставить нище і ганебне – усе це призводить до самотності, непотрібності і вразливості людини у світі, її духовної та фізичної смерті. «Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За

що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?» [14].

Персонажі Б. Грінченка здебільшого походять із соціальних низів. Тож, їм знайомі бідність, голод, кривда і несправедливість зовнішнього світу, що безпосередньо впливає на світ внутрішній і відображається в емоційних реакціях і психічних станах. Головним героям притаманна регресивна модель поведінки, у якій стан самотності, апатії і відчаю лиш посилюється під плином часу і подій, що призводить людину до неминучого – вбивства, самогубства, смерті. Б. Грінченко наділяє своїх персонажів не лише інтенсивними переживаннями, а й афектами, пристрастями і неврозами. Відтворення внутрішнього життя героїв саме таким чином дозволяє побачити характер – людину за її почуттями і вчинками.

РОЗДІЛ 4. Засоби характеротворення у малій прозі Б. Грінченка

На думку літературознавця В. Фащенко, «в аналізі характеру потрібно звертати увагу на соціальні та психологічні концепти художнього відображення, основою яких є мова персонажа, внутрішні монологи, життєві дії, мотивації, вчинки» [57, с. 48]. Кризові, психологічно напружені ситуації, глибокі емоційні переживання залишають свій слід не лише в душі людини, а й здатні відображатися у її зовнішності. Такі внутрішні зміни виявляються у рисах, міміці, жестах, голосі, способі мислення, ході, мареннях і т. д. І навпаки. Звертаючи увагу на котрийсь із зовнішніх елементів, навіть на деталі інтер'єру, що оточує персонажа, цілком можливо проаналізувати риси характеру, вловити емоції і почуття, встановити причинно-наслідкові зв'язки між межовими ситуаціями і душевними змінами, які вони викликають. «Персонажі своєю мовою, внутрішніми монологами і життєвими діями – впевненими чи невпевненими, з добрими намірами чи ні, продуманими чи раптовими – підказують особливості свого типу характеру» [57, с. 48].

Серед засобів характеротворення найпростішою і найочевиднішою є авторська характеристика як змалювання автором елементів зовнішності, дій, вчинків, персонажа, пряма вказівка на його емоційний стан, бажання і почуття, також характеристика іншими персонажами. Складнішою, на мій погляд, є самохарактеристика, яка виявляється зокрема й у внутрішніх діалогах, монологів, уяві, спогадах, фантазіях, снах, завдяки чому світ певного оповідання ми можемо побачити безпосередньо очима головного героя, крізь призму його сприйняття себе й оточення. Інші засоби, такі як потоки свідомості, марення, маніакальні і галюцинаційні стани, є менш дослідженими, але, безумовно, вартими уваги, адже допомагають зануритися у підсвідоме, пізнати дещо глибше, ніж те, що лежить на поверхні. Та чи не найповніший портрет характеру людини можна скласти бодай за рисами її обличчя, манерами поведінки і способами самопрояву. До прикладу, спогади про Бориса Грінченка відображають його характер. На знімку 16-річного письменника описують так: «Дещо подовжене обличчя і подовжений ніс,

розкуйовджений, наче од вітру, жорсткий чуб, демократично розстебнутий комір» [54, с. 158]. Далі у праці Погрібного читаємо: «Найбільше вражають очі. Стривожені, углиблені, вдивляються вони не в нас, а поза нас, і є то очі людини, якій відкрилася якась велика й болюча тайна, дещо для загалу недоступне» [54, с. 158]. Автор підсумовує: «У юнацькому віці такий погляд, що прозирає над буденністю, виявляє готовність до самозречення, затятість, зустрічається рідко» [54, с. 158]. Свої спогади про Б. Грінченка висловлював і Д. Пісочниця: «Був він середнього зросту руським юнаком, з гострими рисами обличчя і якимись рвучкими рухами, легко запалювався у розмові і мав звичку говорити з притиском» [54, с. 162–163]. Сучасники письменника концентрували увагу на «“прямоті й упевненості в собі” та “абсолютній точності”, на часом ніби холодному погляді блискучих та повних енергії гордих очей, які світили з-під високого чола» [54, с. 163].

Зовнішній прояв внутрішнього життя у малій прозі Б. Грінченка зображено за допомогою таких основних засобів характеротворення, як портрет і мовлення. Серед різновидів портрету (паспортного, абстрактного, живописного і динамічного) найпоширенішим, крім паспортного, у досліджених оповіданнях є динамічний (психологічний) портрет – внутрішні зміни через межові ситуації виявляються у зовнішності. Проте також трапляються абстрактні ознаки, традиційні постійні епітети, які відповідають загальним уявленням або не індивідуалізують людину: «Молоде обличчя років двадцяти, — ще й вусів нема. На щоках рум'янець, як у дівчини» [17], «сивий батько» [17], «батько дивився на сина. Його старе, порите глибокими зморшками, загоріле обличчя якось мов іще дужче зморщилося, зобгалося...» [17] («Покупка»); «молоде чепурне обличчя, почервоніле від тієї несподіванки, яку їй учинила перед натовпу» [13], «"Чи таки ж може вона бути нерозумна!" — думав Горинович, дивлячись на її високий, чудово сформований лоб» [13] («Болотяна квітка»). Також у Б. Грінченка наявні елементи живописного портрета, у якому зовнішність порівнюється з явищами природи, рослинами, тваринами і т. д.: «біла, як стіна» [13], «довгі,

закандзюблені, як кігті в хижого птаха, нігті» [13], «а блідо-земляного кольору обличчя, ці кістки, обтягнені шкурою, було б обличчям викопаного з землі трупу» [13] («Болотяна квітка»); «а все ж був у неї завсігди вовчий погляд» [14], «глянула на неї з-під лоба, як вовк» [14], «мов колода, вона перед його стоїть» [14], «мабуть, у неї не серце, а камінюка була» [14], «відразу застигало їй обличчя, мов камінюка» [14], «обличчя закам'яніє» [14] («Каторжна»).

Іншим засобом характеротворення, який безпосередньо говорить про внутрішні зміни, є мовлення: монолог, сповідь, роздуми, внутрішній монолог, діалог-суперечка, діалог-взаємодоповнення, домінантне висловлювання одного з персонажів, потік свідомості, хаотичні думки та інше.

Крім того, існують опосередковані засоби характеротворення: пейзаж, інтер'єр, екстер'єр, які часто виконують емоційно-психологічну функцію і допомагають краще пізнати життя, побут, думки, вчинки персонажа, зважаючи на умови, у яких він перебуває.

Вважаємо за потрібне детальніше розглянути кожен із засобів характеротворення окремо.

У малій прозі Б. Грінченко нерідко послуговується паспортним портретом, який здебільшого виконує ознайомчу функцію, зображає правдивий опис зовнішності людини. Про «каторжну» Докію дізнаємося, що «деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови» [14], а Семен, у якого дівчина була закохана: «та й сам гарний – одежа аж вилискується, а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лиця? Брови такі!..» [14]. В обох випадках звичним елементом привабливої зовнішності згадуються брови.

Часом опис певного персонажа наштовхує на думку про можливі вади його характеру: «Гострі пронозуваті очі в його мов потопали за гладкими щоками, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік» [18]. Б. Грінченко традиційно зображає господаря таким собі самовдоволенням сердитим бездушним паном, акцентуючи увагу на соціальній і морально-

етичній прірві між простими вбогими селянами і заможними «товстими міщанськими постатями».

Так само як інших персонажів, автор описує героя психологічного оповідання Пана Коцького: «Сидів і дивився уважно, блищачи своєю шерстю темно-мишастою, скрізь однаковою. Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало по паперу моє перо» [16].

Найбільше описів, які до того ж вказують на характер героїв, містить оповідання «Болотяна квітка». Про адвоката Гориновича читаємо наступне: «Мужня постать, оточене чепурною чорною бородою сміле обличчя, з високим лобом і темно-сірими променистими очима, трохи смутними» [13]. Ліна Гламчевська у зав'язці твору постає в уяві читача так: «Вона була чепурна: тонкий, прямий, делікатний ніс з ніжненькими ніздрями; прегарно вирисувані, хоч, може, трохи великі уста, трошечки важке, та гарне підборіддя» [13]. А далі опис продовжується: «Лоб тепер ховався під солом'яним легеньким бриликом, та карі очі, променисті й ласкаві, так принадно часом осявали Гориновича коротким теплим поглядом з-під довгих вій» [13]. Через опис зовнішності дізнаємося про ставлення адвоката до інших персонажів: «Гориновичеві щось не подобалось у його обличчю, хоч на око було це зовсім звичайне і пристойне обличчя: просивий, лисий, з чепурно підстриженою бородою» [13]. І хоча батько Ліни був «вельми звичайний та ввічливий з людьми. Тільки його маленькі очі, безколірні, холодні, надавали всьому його обличчю той вираз, що так не подобався адвокатові» [13]. А також опис, який перегукується з почуттями головного героя: «Досі ні одна дівчина не торкала йому серця так дуже, як ця — така чепурна й така багата на ту принадну жіночість» [13].

У межах цієї роботи важливим є акцент на дослідженні динамічного (психологічного) портрета, притаманного творчості Б. Грінченка. «Зображення внутрішнього світу героїв за допомогою відповідних лексико-семантичних одиниць (психологічний або характероцентричний мовний портрет) є метою психологічного портретування персонажів» [51, с. 153].

Особливістю цього портрета є те, що при його створенні «письменник використовує низку лексичних засобів із семантикою особливостей характеру, темпераменту, настрою, світогляду, мисленнєвих операцій тощо» [51, с. 153].

Опис рис обличчя, міміки, жестів, ходи, манери одягатися тут виконує не просто ознайомчу, а психологічну функцію. Завдяки цьому автор відтворює внутрішні зміни, які є наслідком різноманітних життєвих обставин і ситуацій (здебільшого межових), через зміни у зовнішності. Таким чином, відбувається віддзеркалення психоемоційних станів внутрішнього світу і їхнього зовнішнього прояву. Це стосується не лише рис обличчя чи міміки, а й дій, вчинків, жестів, порухів, вагань, зволікань, намагань, спроб, невпевненості, енергії, руху – будь-якої динаміки, яка ілюструє емоції і почуття. Відповідно до проведених досліджень «психологічний портрет літературного героя складається не лише з опису зовнішнього вигляду героя, а й з опису поведінки в різних життєвих ситуаціях, роздумів, емоцій, переживань» [19, с. 79]. Отже, варто зауважити, що йдеться також про зображення людини у русі з активним вираженням емоцій через дії або пасивним станом у випадку апатії, бездіяльності, зумовленої внутрішніми змінами.

Борис Грінченко майстерно користується засобами психологізації, змальовуючи емоції за допомогою зовнішності, зокрема горе Марини в оповіданні «Сама, зовсім сама» внаслідок смерті матері: «Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям [18], «Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка — перший слід муки...» [18]. Таким же чином передає слабкість і безсилля матері: «Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались» [18]. На смертному одрі вона не могла вимовити ні слова: «рука впала, уста замовкли, погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигали в довічному сні» [18]; «Смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому змученому

обличчю» [18]. Марина «ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болять» [18], «одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і гірко плакала всіма наболілими грудьми» [18]. Про біль і страждання, страх самотності, розгубленість дівчини свідчать зокрема і її дії: «скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері» [18] (біль, який несла усвідомити і прийняти), «Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється» [18] (втрата мотивації до життя, відсутність розуміння того, як жити далі), «Дійшовши до надвірніх дверей, вона визирнула з їх та й спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна» [18], «стояла, прищулившись у сінях, боячись визирнути», «швиденько перебігла через двір» [18] (розгубленість, страх зустрічі з господарем квартири), «Вона йшла скоро, поспішаючись» [18], «дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках» [18], «дзвоник гучно дзенькнув за дверима, що аж ізлякав її. Їй відразу схотілося втекти» [18] (постійна тривожність, неспокій, збентеження самотньої дитини в дорослому світі). А також байдужість, апатія: «тихо, без ніякої мети, пішла вулицею» [18], «Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти» [18], «Їсти? Їй тепер зовсім не хотілося їсти» [18], «Дівчина тихо повернулася до дверей» [18] (характер стриманий, покірний), «Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити» [18]. Під час хвороби Марина «схопилася з ліжка та й упала зараз же назад. Вона почула, що всі кістки в неї болять, а голова палає, мов хоче розскочитися з болю» [18], «тільки мучилася — то горіла, то мерзла, страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти» [18], «їй невимовно хотілося пити, але вона не здужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками» [18]. Про її «по-дитячому чисту душу» свідчить сором і обурення, які викликали образи двірника і «чіпляння» п'яного: «Дівчині стисло груди» [18], «Вона почула, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж вона зробила, за що її так зневажають?» [18].

Красномовно зображено вияв емоцій і почуттів через зовнішні ознаки й у інших оповіданнях: « – Та он синові треба... — Голос у старого ввірвався» [17] (у старого батька, який готується до похорону ще живого сина); при думці про татар, які вбили їхніх батьків, Михайлик стисне кулаки зі злості, а «Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне» [15]. І в цьому зблідлому обличчі можна вгадати і сум, і ненависть, і завзяття, і, можливо, бажання помсти: «Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь» [15]. Та дід, глянувши на дівчину, бачить сум: «Засмутив я тебе, мою ясочку» [15]. При зустрічі з татарами її «Обличчя було бліде. Але вона не боялась» [15], «На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила: “Я далі не піду”» [15]. Тож тут мова про відвагу, запеклість, готовність протидіяти ворогу, «не жаліючи свого життя!» – не раз обдумані слова, бо їх «промовить дівчина тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить» [15], звідси і спокійна впевненість у прийнятому рішенні, і ситуативна жвавість у його реалізації: «потрусила хлопця за плече: “Біжи, а то дідуся вб’ють”» [15], «вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі: “Цить!Татари!”» [15]. «Бідне серденько в Олесі мучилось» [15] не через небезпеку, а через негайний пошук розв’язання проблеми, уникнення біди. Віддавши життя за рідне село, дідуся, Михайлика, мертва дівчина «лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла якась радість» [15].

Адвокат Микола Горинович «широко дихав і йшов помалу-малу, мов утомлений, та й так легко дихалося, що хотілося зостатися довше серед великих задуманих дерев» [13]. Він бував задумливим, замріяним, мовчазним і «трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися». Та все ж частіше він бував емоційним, запальним, подеколи нестримним. «Це вразило Гориновича. Ніколи не думав, що Ліна могла дозволити щось таке казати собі. Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно» [13]. Захищаючи в суді безщасну жінку, «Горинович промовляв справді так гарно й сильно, як ще ніколи досі, і присяжні виправдали обвинувачену» [13]. На слова коханої Ліни

«він засміявся щасливим, радісним сміхом» [13]. А за кілька років потому, отримавши звістку про неї: «Він дочитав, і рука з листом упала на канапу. Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще досі гострим боєм» [13]. Цьому листу передувала моторошна оказія. Він «розплющив очі й закам'янів. Навпроти його, там, у другому кінці світлиці, де були двері, стояла якась страшна істота» [13]. Він дізнався жахливу правду про дорогу йому людину, про людину, з якою хотів назавжди поєднати життя. А вона «сиділа на канапі, якось прищулившись, зобгавшись, зціпивши руки» [13], «стояла бліда, прибита. Перед його поглядом спустила очі і стала нерухомо», «стояла перед ним і тремтіла» [13] чи то від сорому, чи то від жаху. «Горинович затремтів од страшного холоду, але перемігся. “Правда?” – спитався він і сам злякався свого дивного голосу» [13], а потім «рвонув її за руку і притяг до мертвої» [13]. Він «почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське – вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину» [13], «Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди... Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!» [13] – емоції, які несила терпіти, ситуація, у якій тяжко опанувати себе, невимовне розчарування, відчай палять груди ще й тому, що їх так важко висловити. Куди подітись, зіштовхнувшись з правдою?

«Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба», [14] – йдеться про Докію, яка постійно зазнавала кривди від мачухи, батька, однолітків, на що у різні періоди свого життя відповідала дуже по-різному: «Хоч ти її вбий, од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче, – найгірше, що й не заплаче ніколи!» [14], «тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно» [14], «прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі» [14]. Єдиною розрадою для дівчини стала калина як символ любові і спогад про матір. Тож саме калину Докія ладна була захищати попри все. «Страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти» [14], «Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія одразу так і заніміла» [14],

«Вона кинулась, себе не пам'ятаючи...» [14], «несамовито скрикнула, стала міждо калиною і мачухою» [14], «очі її горіли, а щоки були білі-білі, груди так і здималися» [14], «кинулась до мачухи, цілувала її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини», [14] «обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і закликали на цівці» [14]. Докі не знала любові, та її серце понад усе прагнуло любити. І будь-який прояв неприйняття, нелюбові сприймався дуже болісно. Навіть у випадку з маленьким сином мачухи, який її штовхнув: «Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!» [14]. А тим більше з Семеном, до якого виникли почуття: «Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітіки» [14], «А то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову» [14], «Глянула — він! Так на її і затрусилось усе. Стоїть — з місця не рушить» [14], «Злякалася вона чогось, чи що,— хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув...» [14]. Смук, зажура і самота знайшли своє відображення у зовнішності дівчини: «Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів» [14]. Але зміни відбулися не через позитивні емоції: «відміну ту зробила страшна невсипуща журба, що гнітила її душу, розривала груди і, не мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на обличчі» [14]. Ніби підсумовуючи її біль, межу терплячості переповнила зрада, викликаючи непереборне бажання помсти: «Голова її горіла, думки плутались, груди пекло... Якби чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників?» [14], а за ним й убивче каяття «Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Все закрутилось їй у голові. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я» [14]. Попри біль: «Воно пекло її, на її займалась одежа. Але вона того не чула» [14].

Зміни у поведінці, погляді, звичках, зумовлені болем і стражданнями, можливі у кожного, хто здатен відчувати, любити, радіти, мислити, терпіти чи боятися. Навіть у тварин. Пан Коцький «дивився такими виразними очима і нявчав стиха жалібно-благальним голосом, просячи, щоб його полащити, погладити, пустити на коліна» [16], «ніколи не платив злом за зло, а приходив

і жалібно-прихильно зазирає у вічі» [16]. Коли котик тяжко захворів, він «закричав-заголосив жалібно-болючим голосом, поліз передніми лапами, бо задня половина його тіла була паралізована і тяглась за їм без життя» [16], він припадає до свого господаря, свого друга «гарячою головою» і дивився на нього «благальним поглядом», «кликав жалібним плачем» [16]. Його «погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини» [16]. Досконало тонко передає Б. Грінченко співчуття до живої істоти, яка зазнає муки, водночас викликає жаль у читача: «Я приходив, випростував йому лапки, які від борсання раз у раз підгорталися йому під тіло, гладив його, говорив до його, і він затихав на півгодини» [16], «попрохав води, я йому подав» [16], а також описує зміни, які відбуваються з тілом і душею за крок до смерті: «поглядав вже помертвілим поглядом» [16], «вся задня половина тіла була вже холодна, задні лапи й хвіст залякли й не гнулися» [16], «він був мертвий на три чверті», «дивився широко розплющеними, знову ясними очима, а часом стогнав, аж кричав» [16], «він почав дихати швидко, й хрипко, й голосно всіма грудьми, всією своєю істотою» [16], «очі були широко розплющені й повні безмежної муки й страху» [16]. Тож тут мова не лише про опис kota, а про любов до когось живого, сповненого почувань, страху, болю і про втрату того, кого любиш: «Не буде більше звеселяти, бавити, розважати мене, не буде прихилитися до мене, дивитися на мене своїми розумними очима» [16].

Мовлення є поширеним засобом характеротворення у малій прозі Б. Грінченка. Часто трапляються монологи-роздуми, для відтворення яких автор використовує невластиву пряму мову, повідомляючи про наміри, бажання, сумніви персонажа, не вдаючись до прямої мови: «Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б! От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!» [18], «І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо ж тільки снилося? Чому вона з мамою не залилася?» [18], «Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? Хіба вона думає жити, чи що?» [18], «Це вони шукають, де село. Що тоді буде? Село запалять, людей повбивають. І дідусь вб'ють!.. Боже мій!..» [15], «А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором!... А він же сказав, що

гарна... Невже?... От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!» [14]. «Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось» [14]. «Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Господи, може, все село займеться! Нащо ж це вона робить?» [14].

Деякі роздуми персонажів мають ознаку повторюваності, що свідчить про наявність нав'язливого стану, розгубленість або важливість певного судження чи наміру: «Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це?» [18], «Тільки ж як це зробити? як?" Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?» [18] (намір вчинити самогубство), «наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою: "Сама, зовсім сама!.." У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка» [18], «Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона дума: думається, та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе» [14], а потім наслідок: «з цього безладдя розумового вибилася, виявилася виразніш од усіх одна думка: "За що мене так мучать?" А потім: "Хіба я гірша від інших?"» [14]. Безладні думки є характерними для потоку свідомості. У випадку Докії ці думки звужуються до нав'язливості і саме вони «не давали їй спокою» [14].

Потік свідомості як хаотичний перебіг думок, переживань, спогадів, асоціацій, суперечливих бажань, а також своєрідний прояв когнітивного дисонансу вжито у роздумах Докії: «Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...» [14], де одна думка спонтанно перебиває іншу: зрада коханого – тригер «каторжна», який повертає до травматичного досвіду – впевненість у тому, що всі ненавидять – а він, «як усі» – захисна реакція: ненавидять мене, отже ненавиджу я – розпал емоцій через спогади про глум – потреба у помсті – пошуки способу реалізації задуманого. Також плин хаотичних думок наявний у Марини: «"Куди це я йду?

І чого? Треба назад вернутися". Спинилася була, але ж у хату не вернулася, хоч і нездужала» [18]. Проте «їй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла» [18]. Та думки не давали їй спокою: «А куди ж іти? Може, знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?» [18].

Діалоги демонструють характер і емоційний стан персонажів, зокрема домінанте висловлювання одного з них, невпевненість чи обережність іншого. Так у розмові Марини з хазяйкою, у якої дівчина працювала наймичкою, домінує хазяйка, а Марина говорить нерішуче і боязко, все ще не в змозі сприйняти і досягнути біль втрати:

«— Я знову до вас... чи не взяли б до себе?.. — несміливо питала Марина.

— А твоя мати одужала? — спиталася хазяйка.

— Вмерли... — ледве прошепотіла дівчина» [18].

Парубок Андрій відповідає батькові категорично і непохитно, і тут мова не про конфронтацію з батьком, а про готовність прийняти смерть:

«— Де там, Панасе! Уже й лічитися не хоче.

— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?» [17].

«— А я ж сподівався, сину, що в тебе плуг у руках буде!..

— Годі вам, тату!..» [17].

Олеся, віч-на-віч зустрівшись з татарами, промовляє хоробро і рішучо:

«Дівчина осміхнулася: — Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль» [15].

Адвокат Горинович «поважно відказує» на репліки молодого адвоката, адже звик переважати в спілкуванні, мати рацію, залишати останнє слово за собою як в суді, так і в житті. А у сварці з Ліною він переходить на крик:

«— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!

— Еге... я... еге...

— Неправда!» [13].

«— Сиділи на цій її канопі, закрашали себе золотими цяцьками, а вона вмирала з голоду, замерзала в дранті! І ви мовчали? Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..» [13].

Докія затамовувала біль і образи у собі, бо поруч не було потрібної людини, того, кому дівчина могла б довіритись: «ні пари з уст! Ні сльозинки з очей, мов їй і не болять!» [14], «мовчить, у землю очі втупивши» [14]. Лише одного разу вона «розманіжилась» з малим хлопчиком, сином мачухи, проявляючи свої справжні почуття:

«— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,— ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...» [14].

«Грізний» діалог-повчання, який насправді ілюструє прихильне ставлення до улюбленця, відбувається між автором і Паном Коцьким:

«— Коте?!

— Няв!..

— Ти чого там? — Няв!, няв!..

— Знов за пташками?!

— Няуу...» [16]

Репліки продовжувалися, а далі «грізна» автора:

«— Коте, геть зараз відтіля. Чуєш?

— Няаа!..— тоненьке й жалібне, і бідний Пан Коцький стрибав з вікна додолу» [16].

Пряма характеристика персонажа автором, яка створює в уяві чіткий образ зовнішності, характеру і манер, є значною за обсягом в оповіданні «Болотяна квітка»: «Ціла низка важких справ судових, у яких він уміло й потужно ставав оборонцем, вчинили його ім'я знаним геть поза межі того великого міста, де працював» [13]. Про професійну діяльність: «Умів користуватися у найдрібніших обставинах, щоб знайти виправдання обвинуваченому і заплутати й збити їми з тропи прокурора, а надто ще й був видатним промовником» [13]. І про особисте: «Хоч не минуло йому ще тридцятьох п'ятьох років, убився вже в добрі достатки. Через те був вельми бажаним подружжям» [13]. «Не сказати, щоб він цурався жіночого товариства. Залюбки бував серед його, хоч і не вельми часто» [13]. Там він «умів добре бавити розмовами панночок та паній і дуже їм подобався» [13], хоча «сам, здавалося, не вподобав досі ні однієї за всі ті п'ять років, що живе в цьому місті» [13]. «Жив трохи самотно: по клубах не бував зовсім, бо ненавидів карти, у гостях — зрідка. За це заробив прізвище "гордого"» [13].

З характеристики іншими персонажами починається інше оповідання Б. Грінченка: «Каторжна – так її всі звали» [14], а далі постійно повторюється: «Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! – кричала мачуха» [14], «Геть з-перед очей, каторжна! – визвірювався на неї батько» [14], «За сцо ти мене стовхнула, католзна! – пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками» [14]. Дають оцінку Марині герої оповідання «Сама, зовсім сама»: «Еге! Он що! – погордливо промовив лакей, знов усю її оглядаючи. – Таких вас багато! Не треба нам наймишок, а хоч і треба, дак без тебе обійдеться» [18], «Усяка волоцюга тут тягається – так і дивись! Ну, народ!» [18] (двірник), «І озирнувши ще раз убогу хату, промовив: "Голота!" та й вийшов» [18] (хазяїн квартири). Крамар також оцінює поведінку Андрія: «Грубий народ. Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чуттєв'я!» [17]. Подруга Ліни Ольга не стримує емоцій при зустрічі з адвокатом: «Спасибі вам, гарний, розумний, добрий, що так оступаєтесь за безщасних жінок» [13], а далі говорить про Ліну: «Лінка не плакала, бо вона нечувствєнна, ні, вона гарна, тільки на сльози кріпка» [13]. А сам адвокат «почув, як до його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі» [13]. Та згодом її бабуся звертається до Гориновича зі словами: «Рятуйте! Ви чужий... у вас серце... у моїх дітей нема» [13]. Семен, вперше побачивши Докію, кричав їй услід: «Постій, дівчино, підожди! От же, їй-бо, ти гарна!» [14]. Тож, вдаючись до характеристик, автор надає найповніший портрет персонажа, вказує на ставлення інших героїв чи додає деталі, які неможливо зобразити інакше.

До самохарактеристики вдається Ліна Грамчевська: «Я така ще дурна! Іноді роблю щось і негарне, не знаючи до пуття, чи можна його робити, чи ні» [13]. Микола Горинович характеризує свої цінності і переконання: «Бо я такий собі вдався: поки людині вірю — то вірю в усьому; одному слову такої людини повірю дужче навіть тоді, коли б усі казали навпроти» [13]. Це свідчить про його категоричність і непоступливість: «Та вже ж коли й піймаю ту людину хоч раз єдиний тільки на неправді — перестаю їй вірити зовсім» [13].

Марення як безладна, безтямна мова людини в гарячковому стані чи сні [1] спіткало Докію після пожежі: «Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка... Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку» [14]. Дівчині «все здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, кричала: — Рятуйте! Люди горять! Санька-голубочка згорить!..» [14]. «— За що? Господи, боже мій! За що?» [14] стали останніми її словами. На мій погляд, стан маячіння виник у Докії не лише через фізичні пошкодження, наявність опіків і гарячки, а внаслідок психотравми, завданої сильним психологічним потрясінням й емоційною виснаженістю.

В оповіданні «Сама, зовсім сама» Борис Грінченко застосовує інший неординарний засіб характеротворення – сон Марини, від галюцинації який відділяє дуже тонка межа, адже візуальні і слухові відчуття здавалися їй реальними. Власне, це сон-розрада як спосіб забути, спроба ескапізму, виходу, втечі від свідомого, пошук полегшення чи вивільнення від страждань. І цілком ймовірно – підсвідомий механізм захисту: «Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною блакиттю» [18], «І їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм» [18]. Марися, яка, «зупинившись на одній думці і не можучи її збутися», «чи то заснула, чи то непритомна стала» бачить сон про божественний світ, позбавлений муки, про янголів, Рай і Христа, а найперше – про маму, «гарну, блискучу у своїх білих шатах». Чи могла дівчина бачити подібні образи у своїй уяві? І чому саме вони стають єдиною полегкістю перед смертю? По-перше, варто зауважити емоційний стан Марини. Виснаженість, крайній ступінь відчаю, безпорадність підсвідомо сприяли потребі у перепочинку, пошуку надії, заспокоєнні. По-друге, хвороба, що знесилює тіло, здатна викликати марення, полегшуючи симптоми гарячки. По-третє, сон релігійної тематики пояснюється вірою Марини у Бога і сформованим уявленням про Небесне Царство. Можливо, саме тому, що розповіді мами про

потойбічне життя породжували у дівчинки фантазії про світ інакший, ефірний, позбавлений труднощів і біди, тверде переконання у тому, що «на землі тільки горе, а щастя на небі», мамині розмови про небесне й неземне створювало у її свідомості переконання, що Бог забрав маму у кращі світи, і вона щиро вірила, що то «не сон снився, а то справді мати її до себе кликати приходила». До того ж вона була набожною дитиною: «згадала, що їй треба помолитися», «встала навколішки і вдарила поклін», «ще раз перехрестилася», «Господи! Прийми мене» [18], та попри сильну віру, не усвідомлювала гріха самогубства. Описи її «раю» нагадують село, у якому дівчина зростала і прожила більш щасливий період свого життя: «Це тоді діялось, як ще вона маленькою дівчинкою була, як вони на селі жили. Вона йшла густим лісом, золоте листя шелестіло, як і тепер шелестить» [18]. Тож подібні думки вже виникали: «І так, як тепер, вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала неба, хоч їй і не хотілося тоді вмирати» [18]. Саме від матері дівчина дізналася про Бога: «Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя, — і шестилітній дівчинці схотілося на небо» [18]. Після цього Марина вирушає шукати місце, «де небо торкається до землі, — там мусили бути східці на небо, і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...» [18]. Тож саме тому «широкі, безкраї простори», дитинство і рідне село, у якому жилося легше, ніж у місті, мати – щаслива, здорова, «вже не мертва, не бліда — ні, гарна і блискуча» (яка насправді мала тяжке життя, не зазнавши всеосяжного щастя і спокою на землі), Бог – це ті образи, які втілюють в уяві дівчини картину бажаного життя. Прагнення відійти від світу темряви і жорстокості, пізнати світло, зустрітися з мамою – сильніше, ніж страх смерті. Усе це стає наслідком незворотного, непорушного рішення – покінчити життя самогубством, щоб врешті позбутися самотності і болю. Тому Марина, не усвідомлюючи гріховності свого вчинку, сприймає фізичну смерть не як кінець, а як початок нового.

Б. Грінченко у своїй творчості надає перевагу пейзажам, суголосним настроям чи емоційним станам персонажів. Його пейзажі виникають у текстах

не просто так, а виконують емоційно-психологічну функцію, і зазвичай не є розлогими, а вказують на співзвучні емоціям деталі: «Марина залилася сама в чужому великому місті» [18], «надворі йшов дощ, хоч і невеликий — мов крізь сито сів. Але все небо облягло сірими хмарами і віщувало його надовго» [18] «усе велике місто здавалося безкраїм болотом» [18], «Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі стемна-сіро, ані єдиної зіроньки. Ох, як сумно на землі!» [18].

Інші пейзажі, позитивно забарвлені, ілюструють атмосферу затишку: «Край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка» [15], «Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть» [15] або закоханості: «Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затюхав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде,— серце з грудей вирватися хоче» [14]. Час, який спонукає до кохання: «Небо синіє далеко й широкі, хмарки по ньому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає,— красю ж божаю, яка ж ти гарна!» [14], «Їдуть довго попід берегами, аж поки обернуть по квітчастій луці або серед невеликого гайка, скільки крику, пісень, руху, світу, пахощів і молодості» [13]. «Легенька хвиля ледве плеще об човен, місячне сяєво срібним пасмом лягає через усю річку... міниться й жахтєть на дрібненьких хвильках» [13], «Вони сіли в куточку — там, де стояло кілька пишних гіллястих олеандр та фікусів. Жартуючи, вони звали це "своїм садом" і любили в йому "ховатися" [13].

Те ж стосується екстер'єру й інтер'єру, які відповідають емоціям головних героїв, зокрема вказують на бідність чи достаток, садинокість чи закоханість, горе чи втіху. Так Марина жила у «похмурій низенькій хатці з почорнілими брудними стінами», «у своїй темній похмурій хаточці», «у цій хаті-домовині» і питала себе: «Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить?» [18]. А адвокат Горинович «Через гарно повбирані, закрашені коштовним малюванням світлиці пройшов до кабінету, обставленого чепурними полицями, повними книжок» [13], закохавшись в Ліну, «силкувався якомога ліпше влаштувати

кубельце задля їхнього життя вкупі. Найняв квартиру більшу, накупив меблів, щоб зробити з голих стін чепурне й принаadne гніздечко» [13].

Автор вдається до влучних емоційних контрастів: «Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків — вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї» [18], застосовуючи протиставлення: «бо вона зросла серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та таємних лісів» [18]. «На єдвабній, шитій шовком подушці спочивала страшна голова людини, що сталася трупом давно, ще перед десятима роками; брудні кощаві ноги лежали на пишному червоному оксамиті» [13].

Висновки до розділу 4

Мала проза Б. Грінченка всуціль наповнена різноманітними засобами характеротворення, що формують широке уявлення про характер, емоції, мотиви вчинків, прагнення кожного з персонажів. Автор часто вдається до застосування монологів, роздумів, пейзажів, авторських та самохарактеристик, зображує зміни у зовнішності, що виникають внаслідок внутрішніх трансформацій, розкриває підсвідоме своїх героїв за допомогою снів, марень та потоків свідомості.

ВИСНОВКИ

Метою кваліфікаційної роботи було дослідження поетики характеротворення у малій прозі Б. Грінченка. Для досягнення мети виконано такі завдання: зреферовано напрацювання попередників у вивченні творчості митця; опрацьовано спеціальну літературу з проблем поетики характеротворення; проаналізовано емоції, настрої та патологічні стани персонажів у творах «Сама, зовсім сама» (1885), «Каторжна» (1888), «Олеся» (1890), «Покупка» (1900), «Болотяна квітка» (1901), «Пан Коцький» (1904); виділено та зіставлено належність головних персонажів обраних творів до чотирьох типів темпераменту; досліджено основні засоби характеротворення, використані письменником у малій прозі.

Актуальність теми обумовлена тим, що психологічний аспект творчості Б. Грінченка є малодослідженим, проблематику характеротворення у прозових творах автора висвітлено не достатньо докладно.

Наразі деякі дослідники творчості письменника вдаються до аналізу засобів характеротворення, намагаються розкрити питання психологізму і характеру у творах «Каторжна», «Сама, зовсім сама», «Олеся», та все ж є праці, що зводяться до стислого переказування сюжету. Оповідання «Болотяна квітка», «Покупка», «Пан Коцький» майже не проаналізовані й рідко постають предметом наукових робіт дослідників.

Серед критичної і науково-теоретичної літератури, присвяченої життю і творчості Б. Грінченка, у кваліфікаційній роботі використано: спогади С. Єфремова, І. Липи, М. Плевака, М. Чернявського; праці Л. Гаєвської, Н. Кобижчи, Н. Коломієць, В. Чорновола; підручники О. Галича, О. Лапко, М. Моклиці, Н. Ференц; наукові роботи з проблем психологізму і характеру: О. Білецького, Г. В'язовського, А. Погрібного, В. Фаценка, С. Хронюк та ін.

Другий розділ кваліфікаційної роботи присвячений теоретичним аспектам поетики характеротворення: зіставленню понять «характер», «персонаж», «герой», «образ», виокремленню їхніх спільних та відмінних рис, а також тлумаченню категорій «поетика» і «психологізм». У

літературознавстві немає єдиного визначення «поетики», яким можна було б послуговуватися повсякчас. Зауважено, що поетика може розглядатися як теорія літератури в цілому, так і сукупність певних художніх і стилістичних засобів, притаманних наряду, стилю, творам.

Під час зіставлення категорій «характер»-«персонаж»-«герой»-«образ» ми дійшли висновку, що, по-перше, ці поняття іноді можуть розглядатися як абсолютно тотожні, по-друге, кожне з понять може бути наділене власними особливостями, що відрізнятиме його від інших. Наприклад, персонаж є досить «нейтральним» і використовується як загальна назва будь-якої дійової особи кожного літературного жанру; герой – історично «позитивний», наділений такими моральними чеснотами, як відвага, хоробрість, самовідданість; характер – «індивідуалізований», йому притаманна наявність певних психічних особливостей, що проявляється в діях і поведінці. «Образ» є значно ширшою категорією, насамперед пов'язаною зі сприйняттям світу, людини, природи. Образ стосується нашого уявлення про когось або про щось.

Мета третього розділу кваліфікаційної роботи полягала у дослідженні внутрішнього світу головних героїв малої прози Б. Грінченка: емоцій та настроїв, невротичних та афективних розладів, темпераменту та його типів.

Емоцію та настрій розглянуто як два різних аспекти емоційного стану. Настрій – загальний, тривалий, помірний; емоція – короточасний та інтенсивний стан, що швидко змінюється внаслідок зовнішніх обставин. У цьому розділі увагу зосереджено на емоціях, оскільки важливими є причинно-наслідкові зв'язки між подразниками і реакціями. Зокрема це стосується темпераменту, адже для з'ясування належності до певного типу темпераменту акцентується увага на поведінці під час межових ситуацій, викликів долі.

Таким чином, загалом проаналізовано сорок п'ять емоцій, що належать до трьох категорій: ті, які сприймаються як суб'єктивно приємні: від задоволення до зловтіхи; ті, які сприймаються як суб'єктивно нейтральні: цікавість, подив, байдужість; ті, які сприймаються як суб'єктивно негативні: від незадоволення до роздратованості. Обставини (причини) й емоційні

реакції (наслідки) головних героїв у творах «Сама, зовсім сама», «Покупка», «Олеся», «Болотяна квітка», «Каторжна» подано у доданих до роботи Таблицях 1, 2, 3, 4, 5 відповідно. В оповіданні «Пан Коцький» виявлено меншу кількість емоцій, проте їм притаманна значна інтенсивність.

Попри наявність позитивних, найчастіше у малій прозі Б. Грінченка переважають негативно забарвлені емоції. У роботі виокремлено п'ять найбільш поширених емоцій кожного персонажа:

- Марина («Сама, зовсім сама»): відчай, жаль, тривога, горе, страх;
- парубок Андрій («Покупка»): байдужість (покірність), цікавість (зацікавлення), смуток, печаль, відчай (безнадія);
- Олеся («Олеся»): впевненість (рішучість / готовність), ненависть, тривога, хвилювання, ніжність;
- адвокат Микола Горинович («Болотяна квітка»): подив, задоволення, цікавість, гнів, хвилювання;
- Докія («Каторжна»): хвилювання, образа, відчай, жалість, гнів;
- Борис Грінченко як господар кота («Пан Коцький»): ніжність, зворушення, жаль, відчай, горе.

Серед трьох досліджених невротичних розладів: неврастенії, істерії, неврозу нав'язливості (нав'язливих станів), нас цікавить останній, що спостерігається у Марини («Сама, зовсім сама»). Про це свідчать притаманні дівчині повторювані думки, спогади, вагання, нерішучість, тривожність, гіперчутливість. Також названий невротичний розлад міг стосуватися Докії («Каторжна»). Проте у її випадку переважають різні зміни настрою, швидка дратівливість і зацикленість на психотравмі.

Афективного розладу могла зазнати Марина, проте не під час планування суїциду, а саме у момент його реалізації. Внаслідок сукупності емоцій жаху, страху, відчаю, налякана дівчина не змогла відірватися від колії, хоча (запізно) усвідомила свою помилку. У стані афекту також перебував адвокат Микола Горинович («Болотяна квітка»). Дізнавшись страшну правду про кохану людину, адвокат не усвідомлював своїх дій: «Він чув, як огонь

обіймає йому голову, груди... Він кинувся з хати, щоб утекти від такої, щоб не бачити її.. [13]. У межах цього підрозділу розглянуто питання, як правильно кваліфікувати злочин Докії відповідно до норм чинного законодавства, адже афект (сильне душевне хвилювання відповідно до КК України) є обставиною, що пом'якшує покарання. Проте у випадку підпалу Докією хати не йдеться про афект, адже у неї було достатньо часу спланувати злочин і втілити план у життя. Тобто її дії варто кваліфікувати як умисний злочин (замах на вбивство) або добровільну відмову при незакінченому кримінальному правопорушенні.

Опрацювавши джерела, присвячені вивченню темпераменту, ми склали цілісний портрет кожного з чотирьох типів. Додамо, що зазвичай кожній людині притаманні різні властивості декількох типів одночасно, адже внутрішній світ особи надто різноманітний, щоб відповідати чітко встановленим критеріям відбору.

Сангвінічний темперамент: парубок Андрій («Покупка»). Риси характеру: комунікабельність, енергійність, емоційність, життєрадісність, жвавість, мужність, врівноваженість, організаторські здібності. Флегматичний темперамент: Олеся («Олеся»). Риси характеру: розсудливість, рішучість, самовладання, врівноваженість, готовність пожертвувати життям заради спасіння села, впевненість у рішенні, стійкість. Холеричний темперамент: адвокат Микола Горинович («Болотяна квітка»). Риси характеру: самоповага, категоричність, гарячковість, ентузіазм, емоційність, впевненість у власній правоті, цілеспрямованість у адвокатській діяльності; Докія («Каторжна»). Риси характеру: імпульсивність, інтенсивне вираження почуттів, енергійність, впертість, гарячковість, рішучість. Меланхолійний темперамент: Марина («Сама, зовсім сама»). Риси характеру: розгубленість, вразливість, чутливість, стриманість, покора, песимізм, нерішучість, гідність.

Четвертий розділ кваліфікаційної роботи присвячений вивченню засобів характеротворення, застосованих автором у малій прозі. Відображення зовнішніх змін внаслідок внутрішніх трансформацій, межових і психологічно напружених ситуацій стає ефективним інструментом характеротворення, що

дозволяє читачеві сформуванати уявлення про характер, емоції, мотиви, вчинки і прагнення кожного з персонажів. Автор послуговується такими основними засобами характеротворення, як портрет і мовлення. Важливим у межах дослідження є аналіз динамічного (психологічного) портрета. На відміну від паспортного, опис рис обличчя, міміки, жестів, ходи, манери одягатися тут виконує не просто ознайомчу, а психологічну функцію. Таким чином, здійснюється віддзеркалення глибинних емоційних переживань внутрішнього світу і їхнього зовнішнього прояву. Окрім статичних рис, динамічний портрет будується на зображенні дій, вчинків, вагань, жестів, руху – йдеться про динаміку, що здатна проілюструвати емоційний чи патологічний стани. До прикладу, це такі характеристики, як «біля брови позначилася невеличка зморшка – перший слід муки», «зсохле змучене обличчя», «обличчя огнем зайнялося», «на блідому обличчі палали темні очі», «закам'янілий упертий вираз на обличчю неначе злагоднів» (риси), «втретє йти хоче, та втретє зупиняється», «голос у старого ввірвався», «рвонув її за руку і притяг до мертвої» (дії).

До мовлення належать монолог, сповідь, роздуми, внутрішній монолог, діалог-суперечка, діалог-взаємодоповнення, домінантне висловлювання одного з персонажів, потік свідомості, хаотичні думки та інше. Б. Грінченко часто вдається до монологів-роздумів («Сама, зовсім сама», «Каторжна»), використовуючи зокрема і невластне пряму мову. Потік свідомості (хаотичний вир думок, зіткнення протилежних бажань, неконтрольованість спогадів) автор вживає у роздумах Докії і Марини. За допомогою діалогів автор розкриває риси характеру й емоції, вказує на місце персонажа у певній соціальній групі, самоствавлення та ставлення інших. Найпростішими способами передати почуття і характер персонажа є авторська характеристика (значна за обсягом в оповіданні «Болотяна квітка») і характеристика іншими персонажами. Дещо складнішою, та не менш важливою, є самохарактеристика, за допомогою якої читач здатен побачити самоусвідомлення персонажа, його ставлення до будь-яких подій.

Автор також застосовує дещо неординарні засоби відтворення внутрішнього світу людини: марення («Каторжна») та сон Марини («Сама, зовсім сама»), якому притаманні ознаки галюцинації. Саме сон виступає розрадою і стає символом звільнення від страждань. Крім того, Б. Грінченко навантажує текст опосередкованими засобами характеротворення: пейзажами, інтер'єрами, екстер'єрами, що відповідають емоціям і настроям персонажів, доповнюють картину світу певного оповідання.

Враховуючи все вищезазначене, підсумуємо, що мала проза Б. Грінченка є оригінальним явищем, проте досліджена нерівномірно, відтак сформульована тема роботи є актуальною й перспективною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови/Інтернет-видання//URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 09.06.2023)
2. Александрова Г. Борис Грінченко: рецепція «другорядних» українських письменників//Слово і час. 2003//URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/149503/19-Aleksandrova.pdf?sequence=1> (дата звернення 09.06.2023)
3. Андрікевич І. А., Пойда О. А. Особливості психологізму проблеми взаємин батьків і дітей у малій прозі Бориса Грінченка/Репозитарій Вінницького національного технічного університету//URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15480/Andrikevuch_pshuhologizm_Borus_Grinchenko.pdf?sequence=1 (дата звернення 15.08.2023)
4. Барановська Л., Альбота С. Трагедія людської долі: корпусобазований підхід у дослідженні ідіолекту Бориса Грінченка на матеріалі оповідання «Каторжна»/XI Міжнародна науково-технічна конференція: інформація, комунікація, суспільство, Чинадієво, 2022, 220 с.//URL: https://skid.lpnu.ua/wp-content/uploads/2022/05/ICS2022_Proceedings.pdf#page=110 (дата звернення 09.06.2023)
5. Білецький О. І. Письменник і епоха, Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1963, 543 с.//URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004109 (дата звернення 19.11.2023)
6. Білоус П.Н. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: лекції. Житомир: Рута, 2009. 336 с.//URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bilous_Petro/Vstup_do_literaturoznnavstva_Teoriia_literatury_Psykholohiia_literaturnoi_tvorchosti.pdf (дата звернення 14.11.2023)
7. Бурко О. В. Заповіт Бориса Грінченка (технологія вивчення оповідання «Каторжна» в старшій школі): Матеріали читань. Київ, 2012//URL:

https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2442/1/O_Burko_konf_NDL%20gr.pdf (дата звернення 09.06.2023)

8. Васильєв О. О. Проблема взаємозв'язку особистого і суспільного в творчості Б. Д. Грінченка: Матеріали читань. Київ, 2012//URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2445/1/O_Vasilyev_konf_IPSP.pdf (дата звернення 28.09.2023)

9. Вашків А., Вашків Л. Творчий портрет Бориса Грінченка//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Література: Збірник наукових праць з нагоди 60- річчя доктора філолог. наук, професора Миколи Ткачука/за ред. Поплавської Н. М. Тернопіль: ТНПУ, 2009//URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Vashkiv_Anastasiia/Tvorchyi_portret_Borysa_Hrinchenka.pdf? (дата звернення 09.06.2023)

10. Велика українська енциклопедія/Інтернет-видання//URL:

<https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82> (дата звернення 19.11.2023)

11. Гаєвська Л. Б. Грінченко і художня еволюція української прози/Інтернет-видання «Експеримент», 2014//URL: https://md-eksperiment.org/ru/etv_page.php?page_id=3699&album_id=120&category=STATJI (дата звернення 19.11.2023)

12. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури/науковий редактор: Олександр Галич. Київ: Либідь, 2005. 460 с.

13. Грінченко Б. Д. Болотяна квітка. 1901/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL:

<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13977> (дата звернення 19.11.2023)

14. Грінченко Б. Д. Каторжна. 1888/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL:

<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=783> (дата звернення 19.11.2023)

15. Грінченко Б. Д. Олесь. 1890/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=788> (дата звернення 19.11.2023)
16. Грінченко Б. Д. Пан Коцький. 1904/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13978> (дата звернення 19.11.2023)
17. Грінченко Б. Д. Покупка. 1900/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13975> (дата звернення 19.11.2023)
18. Грінченко Б. Д. Сама, зовсім сама. 1885/Інтернет-видання Укрліб: Бібліотека української літератури//URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13924> (дата звернення 19.11.2023)
19. Дячук Н. В., Криворучко Т. В., Свиридчук Т. В. Психологічний портрет як спосіб розкриття сутності художніх образів, 2019//URL: <http://eprints.zu.edu.ua/28935/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B0.pdf> (дата звернення 19.11.2023)
20. Есин А. Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. 3-е изд. Москва: Флинта, Наука, 248 с., 2000//URL: <http://weblib.pp.ua/printsipyi-priemyi-analiza-literaturnogo.html> (дата звернення 09.06.2023)
21. Єфремов С. Борис Грінченко (Про життя його та діла). Петербург: Друкарня бр. В. та Т. Линників, 1913. 111 с.//URL: https://drive.google.com/file/d/1lp3f0tGp_BeiGSGT-c4GaRIbhrKAdOGM/view (дата звернення 09.06.2023)
22. Змійок І., Сазонова О. Особливості використання прийому психологічної характеристики образів-персонажів літературного твору//Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2016//URL:

<http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/7375> (дата звернення 15.08.2023)

23. Кисіль Д. В. Характерологічні особливості підлітків, схильних до суїцидальної поведінки/Донецький обласний навчально-методичний центр психологічної служби системи освіти, 2020//URL: https://dnmcp.com.ua/sites/default/files/2020-12/2/1/5.%2018.11.2020%20-%20%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%2C%20%D1%81%D1%85%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%B4%D0%BE%20%D1%81%D1%83%D1%97%D1%86%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D0%B8%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%20%D0%94.%D0%92..pdf (дата звернення 28.09.2023)

24. Клятий Раціоналіст. Вам брешуть про типи темпераментів/YouTube-канал//URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TejbAUubau0&t=19> (дата звернення 28.09.2023)

25. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017, 204 с.//URL: http://lib.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/kobuzhcha_boris-grinchenko.pdf (дата звернення 09.06.2023)

26. Козлов Н. І. Сильні люди сильніше відчаю/Енциклопедія практичної психології:Психологіс//URL: http://psychologis.com.ua/silnye_lyudi_silnee_otchayaniya.htm (дата звернення 28.09.2023)

27. Козубенко Л. Концепція психологізму у художньому творі як літературознавча проблема//Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського,

2022//URL:

https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/1_2022/part_2/29.pdf (дата звернення 09.06.2023)

28. Коломієць Н. Є. Проблема внутрішньої та соціальної ізоляваності особистості у творчому доробку Б. Д. Грінченка/Н. Є. Коломієць, Н. В. Яременко//Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету, 2012, Вип. 8. с. 188-194//URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=PhSt_2012_8_21 (дата звернення 19.11.2023)

29. Коломієць Н. Є. Своєрідність художнього вираження соціально-психологічних аспектів особистості в поезії та малій прозі Б. Д. Грінченка//Вісник Запорізького державного університету, 2000//URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/761.pdf> (дата звернення 19.11.2023)

30. Костенко О. Категорія художнього психологізму: проблеми вивчення//Література та культура Полісся. Вип. 86, Ніжин, 2017//URL: <http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/437/1/14.pdf> (дата звернення 09.06.2023)

31. Куца О, Куца Л. Осаяння як етап художнього творення «нової реальності» (на матеріалі оповідання Євгена Гуцала «Олень Август»)/Проблеми сучасного літературознавства, Одеса, 2019, С.139-153//URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/13843/1/Kutsa_article_Gyzal.pdf (дата звернення 15.08.2023)

32. Ликова К. Поняття «психологічного портрета» у літературознавстві//Друга Всеукраїнська студентська науково-практична конференція. Пріоритети сучасної філології: теорія і практика, 2009//URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4253/1/Likova.pdf> (дата звернення 19.11.2023)

33. Лисенко О. В. Діалог мистецтв: трагічна доля героїнь Б. Грінченка та образ Ісуса Христа з картини «Розп'яття»//Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 119. С. 134-137//URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VchdpuP_2014_119_35 (дата звернення 09.06.2023)
34. Лікування неврозів в Києві. Клініка Medikom//URL: <https://medikom.ua/lechenie-nevrozov-kiev/> (дата звернення 19.11.2023)
35. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1/авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
36. Літературна енциклопедія УкрЛіб//URL: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/> (дата звернення 28.09.2023)
37. Літературознавчий словник-довідник за редакцією Р. Т. Гром'яка. Київ: Академія, 2007. 751 с.//URL: <https://archive.org/details/Literaturoznavchyi/page/1/mode/2up> (дата звернення 09.06.2023)
38. Максименко Ю., Синецький Д. Теоретичні засади пізнання художнього образу//Психологія мистецтва, 2009//URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/442/442> (дата звернення 15.08.2023)
39. Мартиняк О. Дослідження темпераменту та його впливу на особистість//ІІ Міжнародна студентська науково-технічна конференція: Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання, 2019//URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/28471/2/SNT_2019_Martyniak_O-Study_of_temperament_290-291.pdf (дата звернення 28.09.2023)
40. Матвієнко Т. В., Пасько О. М. Емоції та почуття. Класифікація емоцій, Одеса, 2017, 23 с.//URL: https://oduv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-3_2017-jur-psychologija-1.pdf (дата звернення 28.09.2023)

41. Мельниченко Л. О. Художній психологізм малої прози Грінченка// Літературознавчі студії. 2013. Вип. 37(2). С. 56-62//URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B$) (дата звернення 09.06.2023)
42. Мельниченко Л. О. Художній психологізм малої прози Б. Грінченка//Інтернет-видання «Експеримент», 2018//URL: [Борис Грінченко. Критика. Художній психологізм малої прози Б. Грінченка \(md-eksperiment.org\)](http://md-eksperiment.org) (дата звернення 09.06.2023)
43. Михайленко А. А. Особливості оповідної манери оповідань Бориса Грінченка//International Electronic Scientific Journal “Science Online”//URL: <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2019/06/Mihajlenko.pdf> (дата звернення 09.06.2023)
44. Мовчун А. І. Борис Грінченко у спогадах: приваблива людська особистість:Матеріали читань. Київ, 2012//URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2438/1/A_Movchun_konf_NDL%20gr.pdf (дата звернення 09.06.2023)
45. Моклиця М. Вступ до літературознавства: підручник, Луцьк, 2011, 467 с.//URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/818/1/vstup%20literat.pdf> (дата звернення 09.06.2023)
46. Моклиця М. В. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика. 2-ге. вид., Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. 388 с.//URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/13510> (дата звернення 15.08.2023)
47. Накашидзе І. Засоби характеротворення у художньому творі: теоретичний аспект//URL:

<http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/12639/1/Nakashydz.pdf> (дата звернення 19.11.2023)

48. Невроз нав'язливих станів: хвороба чи просто дивність у поведінці?/Аксімед:клініка сучасної неврології//URL: <https://aksimed.ua/nevroz-navyazlyvyh-standiv-hvoroba-chy-prosto-dyvnyist-u-povedinczi/> (дата звернення 28.09.2023)

49. Основи теорії літератури: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 014.01 Середня освіта. Українська мова і література; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 114 с.//URL:

http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8868/3/Lapko_Osn.teor.lit.pdf (дата звернення 09.06.2023)

50.Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. Київ:Кондор, 2009, 571 с.//URL: http://library.mdu.edu.ua/Documents/Kondor/Akt_31/zagal_psihol.pdf (дата звернення 28.09.2023)

51.Писаренко К. В. Типологія мовних портретів у художніх текстах триптиху «Хресна проща» Р. Іваничука: змістовий аспект/Лінгвістичні дослідження, 2016, С.150-155//URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znpkhnpu_lingv_2016_42_24 (дата звернення 09.06.2023)

52.Підлітковий суїцид: як запобігти трагедії?/Інтернет-видання SupportMe//URL: <https://supportme.org.ua/depression-anxiety-and-mental-health/teenage-suicide> (дата звернення 19.08.2023)

53. Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків: Вид-во ім. Бориса Грінченка, 1911. 81 с.//URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S2>

- [1REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002450](#) (дата звернення 09.06.2023)
54. Погрібний А. Г. Поклик дужого чину, Київ:Видавничий центр «Просвіта», 2009, 678 с.//URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohribnyi_Anatolii/Poklyk_duzhoho_chynu_zb.pdf?
(дата звернення 19.11.2023)
55. Погрібний А. Г. Унікальний документ нашої культури (каталог особистої бібліотеки Б. Грінченка)//Рукописна та книжкова спадщина України. 1993. С.70-83//URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=rks_1993_1_6 (дата звернення 19.11.2023)
56. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003//URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text> (дата звернення 28.09.2023)
57. Рева Л. В. Характеротворення в неорелістичних новелах В. Винниченка/Література світу:поетика,ментальність і духовність, 2013//URL: https://journal.kdpu.edu.ua/world_lit/article/view/2255/2086 (дата звернення 28.09.2023)
58. Рекомендації щодо запобігання самогубства в установах ДКВС України, 2020, 43 с.//URL: <https://rm.coe.int/recommendations-to-prevent-suicidal-behavior-ukr/1680a0cd34> (дата звернення 28.09.2023)
59. Розвиток дитячого психологізму у творах Б. Грінченка/Курсова робота, 2014//URL: https://otherreferats.allbest.ru/literature/00502467_0.html (дата звернення 09.06.2023)
60. Розум та почування живої тварі. Libraria//Книгар. 1919. #9, с. 22//URL: <HTTPS://LIBRARIA.UA/ISSUES/1214/98182/?PAGENUMBER=22&ARTICLEID=3379209&SEARCH=%D0%93%D1%80%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE> (дата звернення 15.03.2023)

61. Рудниченко С. Борис Грінченко: популярно-критичний нарис. Харків: Література і мистецтво, 38 с.//URL: <https://drive.google.com/file/d/1MHqqM3sKrgPyWttHI-a888cikGe3SrBJ/view> (дата звернення 09.06.2023)
62. Сиротенко В. П. Осереддя ангела чи диявола: дискурс міста у творах М. Старицького і Б. Грінченка//[Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки](#). 2013. # 2(1). С. 68-76//URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B8%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B8%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92$) (дата звернення 09.06.2023)
63. Сізова К. Зображення людини як художній вимір літературного напрямку//Питання літературознавства: Науковий збірник. Чернівці: Рута, 2009//URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18469/05-Sizova.pdf?sequence=1> (дата звернення 15.08.2023)
64. Сірук В. Герой: персонаж у структурі діалогічного наративу//Studia Methodologica: альманах/упоряд. І. В. Папуша. Тернопіль: ТНПУ, 2008//URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/2586?mode=full> (дата звернення 09.06.2023)
65. Смілянський Л. Критико-біографічний нарис 1930. Київ: Державне видавництво України, 56 с.//URL: https://drive.google.com/file/d/1orWRxDmPpYvwa1G9ico1gtlUv_2LAUTE/view (дата звернення 09.06.2023)
66. Словник літературознавчих термінів OnlyArt//URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/?amp> (дата звернення 19.11.2023)
- 67.Словотвір/Інтернет-видання/URL: <https://slovotvir.org.ua/> (дата звернення 19.11.2023)

68. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.//URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf (дата звернення 19.11.2023)
69. Темперамент і вибір професії/Луганський обласний центр зайнятості//URL: <https://lug.dcz.gov.ua/publikaciya/temperament-i-vybir-profesiyi> (дата звернення 19.11.2023)
70. Українська Літературна Енциклопедія: електронна версія видання: т. 1-3/Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988; 1995; 1990//URL: <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule.htm> (дата звернення 09.06.2023)
71. Фармацевтична енциклопедія/Інтернет-видання//URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/6557/nevroz> (дата звернення 28.09.2023)
72. Фащенко В. В. У глибинах людського буття, Одеса, 2015, 639 с.//URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004086 (дата звернення 19.11.2023)
73. Ференц Н. Основи літературознавства: підручник. Київ:Знання, 2011, 431 с.//URL: <https://westudents.com.ua/knigi/256-osnovi-literaturoznavstva-ferents-ns.html> (дата звернення 09.06.2023)
74. Хайдарі А. Р., Гуменюк О. Г. Особливості типів темпераменту/XII international scientific and practical conference, Париж, 2022, 894 с.//URL: <https://books.google.fi/books?id=xr1pEAAAQBAJ&pg=PA21&lpg=PA21&dq=%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%96+%D0%90. +%D0%A0., +%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA +%D0%9E. +%D0%93. +%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96+%D1%82%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2+%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%83&source=bl&ots>

[=a2zg3bWsA3&sig=ACfU3U1y1WJmPekojhWKho-ne4QKsElKlA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwiuybyKqdCCAxX-HhAIHfpkAgYQ6AF6BAgIEAM#v=onepage&q=%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%96%20%D0%90.%20%D0%A0.%2C%20%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9E.%20%D0%93.%20%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%82%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2%20%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%83&f=false](https://a2zg3bWsA3&sig=ACfU3U1y1WJmPekojhWKho-ne4QKsElKlA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwiuybyKqdCCAxX-HhAIHfpkAgYQ6AF6BAgIEAM#v=onepage&q=%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%96%20%D0%90.%20%D0%A0.%2C%20%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9E.%20%D0%93.%20%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%82%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2%20%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%83&f=false) (дата звернення 28.09.2023)

75. Хронюк С. Психологізація як один із засобів художньої реалізації у малій прозі Бориса Грінченка та Стефана Коваліва//Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019//URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/24521?show=full> (дата звернення 09.06.2023)
76. Художня деталь в оповіданнях Бориса Грінченка/Курсова робота, 2012//URL: <http://7000.kiev.ua/?s=card/16758> (дата звернення 09.06.2023)
- 77.Цитати Сенеки/Інтернет-видання Цитата//URL: <https://citata.net.ua/tsitati-seneki/2/> (дата звернення 28.09.2023)
- 78.Цитати українською/Інтернет-видання//URL: <https://tsytaty.com/11095-charlz-sperdzhen.html> (дата звернення 28.09.2023)
79. Чепурко О. М. Образи дітей в українській малій прозі кінця XIX – початку XX сторіччя. 2004//URL: <https://studentam.net.ua/content/view/8373/97/> (дата звернення 09.06.2023)
80. Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон: Видання коопер. т-ва «Українська книгарня», 1920. 44 с.//URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Cherniavskyi_Mykola/Kedr_Lyvana_Spohady_pro_B_Hrinchenka_vyd_1920/ (дата звернення 09.06.2023)
81. Чорновіл В. М. Твори : в 10 т./[редкол.: А. Пашко (голова) та ін.]; Міжнар. благод. фонд Вячеслава Чорновола. Київ: Смолоскип, 2002 - 2015. Т. 1:

Літературознавство. Критика. Журналістика/[відп. ред. тому М. Коцюбинська; упоряд. та комент. В. Чорновіл]. 2002. 634 с.//URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002487 (дата звернення 09.06.2023)

82. Шацький І. Проблеми розуміння категорії «ліричний герой» в літературознавстві//Культура народів Причорномор'я, 2001. # 54//URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35452/46-Shatskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення 09.06.2023)

83.Юрценюк О. С. Неврастенія/Буковинський державний медичний університет, 2021//URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/nevrasteniya/> (дата звернення 28.09.2023)

84.Яременко В. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка)//Слово і час, 2015//URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/151325/15-Yaremenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 09.06.2023)

85. Яслик А. Засоби характеротворення: теоретичний аспект/Дипломна робота/Хмельницький, 2022//URL: <https://elar.khmnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/53e7fb66-95d6-4b86-bab1-8fc26daef17c/content> (дата звернення 19.11.2023)

27 листопада 2023 року

Анотація

Іващенко М.О., Поетика характеротворення у малій прозі Б. Грінченка

Об'єктом дослідження є твори: «Сама, зовсім сама» (1885), «Каторжна» (1888), «Олеся» (1890), «Покупка» (1900), «Болотяна квітка» (1901), «Пан Коцький» (1904). Предметом дослідження є поетика характеротворення у перерахованих творах. Відповідною є й мета роботи, для досягнення якої виконано наступні завдання: зреферовано критичну і науково-теоретичну літературу за творчістю Б. Грінченка; опрацьовано спеціальну літературу з проблем поетики, характеру, психологізму, типів темпераменту; проаналізовано емоції, настрої, афективні та невротичні розлади персонажів в обраних творах; з'ясовано належність головних героїв до чотирьох типів темпераменту; досліджено засоби характеротворення у малій прозі письменника.

Усі проаналізовані нами твори об'єднані спільною рисою: головні герої проживають величезний спектр позитивних і негативних емоцій (останні переважають), що зумовлено об'єктивною дійсністю. Безвихідь, спустошення, спаплюження вічних цінностей, трагічність долі, абсурдність світу, що понад високе і духовне ставить нище і ганебне – усе це призводить до самотності, непотрібності і вразливості людини у світі, її духовної та фізичної смерті, що безпосередньо впливає на світ внутрішній і відображається в емоційних реакціях і психічних станах. Б. Грінченко також зображував своїх персонажів в афектованих, пристрасних, невротичних станах. Відтворення внутрішнього життя героїв дозволяє побачити характер – людину за її почуттями і вчинками.

Із засобів характеротворення автор частіше використовував монологи, роздуми, пейзажі, авторські та самохарактеристики, зображав зміни у зовнішності, що виникають внаслідок внутрішніх трансформацій, розкривав підсвідоме своїх героїв за допомогою снів, марень та потоків свідомості.

Ключові слова: Б. Грінченко, поетика, проза, характер, психологізм, темперамент.

Summary

Mariia Ivashchenko, The poetics of characterization in the short prose of Borys Hrinchenko

The object of the research is the following works: "Alone, All Alone" (1885), "Katorzhna" (1888), "Olesya" (1890), "Purchase" (1900), "Marsh Flower" (1901), "Mr. Cat" (1904). The subject of the study is the poetics of characterization in the listed works.

The purpose of the work is to study the poetics of character formation in the work of B. Hrinchenko. To achieve the goal, it is worth completing the task: to research critical and scientific-theoretical literature based on the works of B. Hrinchenko; to study specialized literature on the problems of poetics, character, psychology, types of temperament; to analyze the emotions, moods, affective and neurotic disorders of the characters in the selected works; to find out whether the main characters belong to four types of temperament; to explore the means of characterization in the writer's short prose.

All the works analyzed are united by a common feature: the main characters experience a huge range of positive and negative emotions (predominate), which is determined by objective reality. Hopelessness, desolation, desecration of eternal values, tragic destinies, the absurdity of the world, which places the lowly and shameful above the high and spiritual - all this leads to the loneliness, uselessness and vulnerability of a person in the world, his spiritual and physical death, which directly affects the inner world and reflected in emotional reactions and mental states. Hrinchenko also endows his characters with affects, passions and neuroses. The reproduction of the inner life of the heroes allows you to see the character - a person according to his feelings and actions.

The short prose of B. Hrinchenko is completely filled with various means of character creation.

Key words: B. Hrinchenko, poetics, prose, character, psychologism, temperament.

ДОДАТКИ

Таблиця 1. «Сама, зовсім сама» – Марина

Емоція	Як проявлялася?	Обставина (що спричинило?) + Реакція на слова / дії інших
Задоволення (також блаженство)	<p>1. Їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.</p> <p>2. Нарізні звуки зливаються потроху в одну величну солодку мелодію.</p> <p>3. Це не янгол такий, як он ті, що сидять округи; це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама.</p> <p>4. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму.</p>	<p>1. Лине туди, аж на небо, звідкіль ллється золоте проміння.</p> <p>2. Це спів, божественний спів ллється відтіля, згори.</p> <p>3. Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!</p> <p>4. За півгодини вона вже сиділа біля колії.</p>
Радість	<p>1. Їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.</p> <p>2. Глянула дівчина на жінку, — аж це вона, справді вона, її любя мама.</p>	<p>1. Лине туди, аж на небо, звідкіль ллється золоте проміння.</p> <p>2. — Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.</p>
Впевненість	<p>1. Їй здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її.</p> <p>2. Це не сон снівся, а то справді мати її до себе кликати приходила.</p> <p>3. Але тепер, після того сну, певна була, що скоро вмере.</p> <p>4. Вона-бо певна була, що їй не довго жити</p> <p>5. Еге, тепер Марися знала, що їй треба робити.</p> <p>6. Про смерть саму вона не думала: вона вже раз наважилась, що кине́ться під поїзд, і більше про це не згадувала.</p>	<p>1. Мати стільки перше дбала про неї.</p> <p>5. (як покінчити життя).</p> <p>7. (віра у зустріч з мамою).</p>

	7.— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду!	
Захоплення	1. Це не янгол такий, як он ті, що сидять округи; це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама. 2. І вона пада перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.	1. Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!
Гордість		
Довіра	1. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її.	1. Мати стільки перше дбала про неї.
Симпатія		
Повага	1. І вона пада перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.	1. Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!
Вдячність	1. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її. 2. Марина подякувала 3. І вона пада перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.	1. Мати стільки перше дбала про неї. 2. Он пані Луцькій треба дівчини. 3. Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!
Ніжність	1. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її. 2. Глянула дівчина на жінку, — аж це вона, справді вона, її люба мама.	1. Мати стільки перше дбала про неї. 2. — Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.
Зворушення		
Веселість		
Безпека	1. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її.	1. Мати стільки перше дбала про неї.
Цікавість		
Подив	1. Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, щоб так сталося. І вона не вірила тому. 2. Так це вона знову на землі? І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? 3. Почала думати, з чого б це вона занедужала?	1. І тепер ця смерть! 2. Марися зовсім прокинулася. 3. Це вона хвора.

Жвавість	1. Вона йшла скоро, поспішаючись.	1. Тремтіла з холоду і ноги в неї були мокрі.
Ентузіазм		
Зловтіха		
Байдужість	1. Нічого їй тепер не хочеться, ані думати, ані робити... 2. Мовчки і не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла. 3. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. 4. Їсти? Їй тепер зовсім не хотілося їсти 5. Однаково їй тепер було, чи він її вижене, чи ні. 6. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити.	1. За ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту: вмерла мати. 2. Вернувшись додому з похорону. 5. — Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти! 6. За півгодини вона вже сиділа біля колії.
Незадоволення		
Горе	1. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали. 2. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму своє власне серце. 3. Вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти. 4. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і зосталася. 5. На землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє! 6. Мабуть, горе дуже виразно глянуло з її обличчя. 7. А тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.	1. Тепер вона сама. 7. "Ой, мамо! Нащо ви покинули мене!"
Журба	1. А над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це? 2. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали.	1. Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю. 2. Тепер вона сама. 4. Вона зроста серед сільських привітних хаток.

	<p>3. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і зосталася.</p> <p>4. Вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї.</p> <p>5. Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?</p> <p>6. Дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала: — Мамо! Мамо! Коли ж я буду з вами?</p>	<p>5. Марися зовсім прокинулася.</p> <p>6. Вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе.</p>
Печаль	<p>1. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б!</p> <p>2. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали.</p> <p>3. Вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.</p> <p>4. Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою.</p> <p>5. А тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.</p> <p>6. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обняла її.</p>	<p>1. За ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту: вмерла мати.</p> <p>2. Тепер вона сама.</p> <p>5. "Ой, мамо! Нащо ви покинули мене!"</p> <p>6. "Сама, зовсім сама!.."</p>
Відчай	<p>1. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б!</p> <p>2. Вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.</p> <p>3. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і зосталася.</p> <p>4. "Так і далі буде... — думала вона. — Так!.. Ой, мамо! Нащо ви покинули мене?"</p> <p>5. Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче.</p> <p>6. Безнадійність обнімала її — чорна, без просвітку...</p> <p>7. Отак вона й не їстиме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з</p>	<p>1. За ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту: вмерла мати.</p> <p>4. Не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.</p> <p>5. Бідне серденьтко в молоденької дівчини, зоставшись саме, саме на всьому світі.</p> <p>7. Це ж вона застудилася.</p> <p>8. В квартирі живе, а грошей не платите вже другий місяць.</p> <p>10. (як покінчити життя?)</p> <p>11. Вмирати!</p>

	<p>хвороби та з голоду — одинока й забута... Умре, як мати.</p> <p>8.— Та будьте вже ласкаві, підождіть! Бачите ж, я зовсім хвора!..</p> <p>9.А куди ж іти? Може, знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?</p> <p>10.Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?</p> <p>11.Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала: "Я скоро побачу її..."</p> <p>12. Вона встала і тихо пішла до колії.</p>	
Жах	<p>1.А Марися все не йняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:</p> <p>— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?</p> <p>2.Тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері.</p> <p>3.Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це — смерть!</p>	<p>1.Погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигали в довічному сні.</p> <p>2.Смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому змученому обличчю.</p> <p>3.Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видко.</p>
Смуток	<p>1.Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б!</p> <p>2. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і зосталася.</p> <p>3.Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?</p>	<p>1.За ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту: вмерла мати.</p>
Тривога	<p>1.Піти попроситися, може б, прийняла знов.</p> <p>2.Вже другий місяць хазяїнові грошей не давала.</p> <p>3. "Чого я прийшла сюди? Хіба ж мене тут хто знає? Проженуть та й годі! А може, й ні? Ох, якби-то, господи!"</p>	<p>1. А як ні? Що тоді?</p> <p>2. А що як вижене?</p> <p>3.Побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю (питати про роботу).</p> <p>5.Це ж вона застудилася.</p> <p>7.(чим довше не їде поїзд — тим більше сумнівів виникає</p>

	<p>4. Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою.</p> <p>5.Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?</p> <p>6.Отак вона й не їстиме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду — одинока й забута... Умре, як мати.</p> <p>7.— А я ж не замкнула своєї хати!</p> <p>8.Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це — смерть!</p>	<p>5.Марися зовсім прокинулася.</p> <p>6.Це ж вона застудилася.</p> <p>7.— Як хто вбереться! Піти замкнути!</p> <p>(момент вагання: шкода хати — шкода життя).</p> <p>8.Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видко.</p>
Образа	<p>1.Вона почула, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж вона зробила, за що її так зневажають?</p> <p>2.Дівчині стисло груди...</p> <p>"Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.."</p>	<p>1.— Усяка волоцюга тут тягається.</p> <p>2.П'яний хотів її обняти.</p>
Гнів		
Сором	<p>1.Марині було ніяково.</p> <p>2. — Подождіть хоч кілька день: одужаю, то віддам.</p> <p>3.Дівчині стисло груди...</p> <p>"Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.."</p> <p>4.І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.</p>	<p>1.Знала, що інша є замісто неї.</p> <p>2.В квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?</p> <p>3.П'яний хотів її обняти.</p> <p>4.А що тоді буде, як вона вмре?</p>
Обурення	<p>1.Вона почула, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж вона зробила, за що її так зневажають?</p> <p>2.Дівчині стисло груди...</p> <p>"Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.."</p>	<p>1.— Усяка волоцюга тут тягається.</p> <p>2.П'яний хотів її обняти.</p>
Ненависть		
Неприязнь	<p>1.— Чого вам, дядьку, треба?</p>	<p>1.І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки.</p>
Відраза		
Зневага		
Заздрість		

Злість		
Нудьга		
Ревнощі		
Розгубленість	1.Марися мало знала город. 2. Тепер треба шукати роботи. 3. Марині було ніяково. 4.Де це вона?	1. Доводиться їй жити. Та як? 2.Де? 3.Знала, що інша є замісто неї. 4.Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею
Розчарованість	1.А над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це? 2.Вона не сподівалася добра. 3. Дівчина тихо повернулася до дверей. 4.Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася? 5.Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. 6.Дівчині стисло груди... "Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!..."	1.Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю. 2.Знала, що інша є замісто неї. 3.Не прожену ж я другу через тебе! 4.Марися зовсім прокинулася. 6.П'яний хотів її обняти.
Роздратованість		

Текст твору [18].

Таблиця 2. «Покупка» – парубок Андрій

Емоція	Як проявлялася?	Обставина (що спричинило?) + Реакція на слова / дії інших
Задоволення		
Радість		
Впевненість	1.— Так бог дав!.. — тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти. 2.— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?	1.Ми на сирій землі змалку спимо, та й нічого. 2.Уже й лічитися не хоче.
Захоплення	1.Як вийдеш у степ та пустиш голос... Трава хвилями хвилює, сонце на їй вилискується... а воля навкруги, така воля!	1.— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?
Гордість		
Довіра		

Симпатія		
Повага		
Вдячність		
Ніжність		
Зворушення		
Веселість		
Безпека		
Цікавість / Зацікавлення	<p>1.— Глядіть же, тату, нехай псалтир читають, як годиться, все, а не перекидають... А то мені погано буде й у труні лежати... Ви вже злого якого накиньте.</p> <p>2.Я, тату, не хочу білої труни, — наберімо чого чорненького, дешевенького, — нехай виб'ють. І віко горbate нехай зроблять.</p> <p>3.— Ще пряників дітям треба взяти, — нехай маленькі за мою душу поласують... А мед дома є...</p> <p>4.— Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані! Так гарно, що всяке вмерло б, аби так поховано.</p> <p>5.І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..</p> <p>6.Усе вже тут купили, тату? Тепер треба до титаря: свічок, хрест у руки...</p> <p>7.Не знаю, може, ще чого треба? Коли б не забути!</p> <p>8.— Та й нам щоб не забути... Щоб усе було добре... Бо то ж моє прощання-розставання з світом білим буде...</p>	
Подив		
Жвавість		
Ентузіазм		
Зловтіха		
Байдужість (також покірність)	<p>1.— Не хоче вже він нічого! — безнадійно махнув рукою сивий батько.</p>	<p>1.(смертельна недуга)</p> <p>2. Ми на сирій землі змалку спимо, та й нічого.</p> <p>7.— Не стане в нас сили на півчих, сину.</p>

	<p>2.— Так бог дав!.. — тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти.</p> <p>3.— Де там, Панасе! Уже й лічитися не хоче.</p> <p>4.— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?</p> <p>5.— Годі про це, тату, — набирайте чого треба.</p> <p>6.Уже ж я висповідався й запричастився... от наберу ще собі чого треба, — тоді вже на смерть зовсім готовий..</p> <p>7.— Та я знаю, тату... Ви тим не журіться, — це я так...</p> <p>8. — Годі вам, тату!..</p> <p>9. — Грубий народ, — казав крамар Уласович. — Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чувства!</p>	8.— А я ж сподівався, сину, що в тебе плуг у руках буде!..
Незадоволення		
Горе	1.— Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.	1.Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.
Печаль	<p>1.— Так бог дав!.. — тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти.</p> <p>2.— Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.</p> <p>3.І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..</p>	2.Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.
Відчай (також безнадія)	<p>1.— Де там, Панасе! Уже й лічитися не хоче.</p> <p>2.— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?</p> <p>3. — Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.</p>	3.Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.
Жах		
Смукток	1.— Так бог дав!.. — тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти.	2.Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.

	<p>2.— Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.</p> <p>3.— Співав... поки голос був...</p> <p>4.І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..</p> <p>5.— Та й нам щоб не забути... Щоб усе було добре... Бо то ж моє прощання-розставання з світом білим буде...</p>	<p>3.— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?</p>
Тривога		
Страх		
Хвилювання		
Жалість	<p>1.— Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.</p> <p>2.— Співав... поки голос був...</p>	<p>1.Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.</p> <p>2.— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?</p>
Образа		
Гнів		
Сором		
Обурення		
Ненависть		
Неприязнь		
Відраза		
Зневага		
Заздрість		
Злість		
Нудьга		
Ревнощі		
Розгубленість		
Розчарованість	<p>1.— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?</p> <p>2.І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..</p>	<p>1.Уже й лічитися не хоче.</p> <p>2.— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?</p>
Роздратованість		

Текст твору [17].

Таблиця 3. «Олеся» – Олеся

Емоція	Як проявлялася?	Обставина (що спричинило?) + Реакція на слова / дії інших
Задоволення	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. 2.Діти так любили, як дід розмовляв з ними. 3.— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!	1.Він прийняв до себе двоє сиріт. 3.— Та я вже розказував, хіба тобі мало?
Радість	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. 2.Діти так любили, як дід розмовляв з ними.	1.Він прийняв до себе двоє сиріт.
Впевненість (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 Рішучість / Готовність)	1.— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо? 2.Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі. — Цить! Татари! 3. Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!.. 4.І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече: — Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. 5.І вона потрусила хлопця за плече. — Біжи, а то дідуся вб'ють. 6.— Я знаю сама, що зроблю,— не бійсь! 7.Обличчя було бліде. Але вона не боялась. 8. Олеся каже: — Проведу. 9.Олеся повела. Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. 10.— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.	1.— Глядіть, діточки, далі від багновиці, а то лихо буде. 2.Вона пізнала цих людей — це були татари. 3.Це вони шукають, де село. 4.А татари під'їздили все ближче та ближче. 6.— А ти ж? — спитався хлопець. 8.— То ти нас проведи цим лісом, а то ми дороги не знаємо. 9.Олесі накиннули на шию аркан.
Захоплення	1.— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!	1.— Та я вже розказував, хіба тобі мало?

	2.Діти слухають і очей не зведуть з його.	2.Дід починає оповідати.
Гордість (почуття гідності, самоповаги)	1.— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.	
Довіра	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним.	1.Він прийняв до себе двоє сиріт.
Симпатія		
Повага		
Вдячність	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. 2.Діти так любили, як дід розмовляв з ними.	1.Він прийняв до себе двоє сиріт:
Ніжність	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. 2.Діти так любили, як дід розмовляв з ними. 3.— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?	1.Він прийняв до себе двоє сиріт. 3.— Глядіть, діточки, далі від багновиці, а то лихо буде.
Зворушення		
Веселість		
Безпека	1.Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним.	1.Він прийняв до себе двоє сиріт:
Цікавість / Зацікавлення	1.— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати! 2.Діти слухають і очей не зведуть з його. 3.— Еге, не жаліючи свого життя!..— промовить дівчина тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.	1.— Та я вже розказував, хіба тобі мало? 2.Дід починає оповідати. 3.Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.
Подив		
Жвавість	1.— То й добре! — каже Олеся. 2.І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече: — Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. 3.І вона потрусила хлопця за плече. — Біжи, а то дідуся вб'ють.	1.Ходім аж на той бік лісу. Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко — верстов шість. 2.А татари під'їздили все ближче та ближче.
Ентузіазм	1.— То й добре! — каже Олеся. 2.Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..	1.Так ягід там багато. Ходім, голубонько! 2.(Врятувати село і дідуся).

Зловтіха		
Байдужість		
Незадоволення		
Горе		
Журба	1. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь.	1. І твій тут батько й мати були, Олеся, мертві...
Печаль	1. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. 2. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь.	1. Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини. 2. І твій тут батько й мати були, Олеся, мертві...
Відчай		
Жах		
Смуток	1. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. 2. — Еге, не жаліючи свого життя!.. — промовить дівчина тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.	1. Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини. 2. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.
Тривога	1. Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!.. 2. Бідне серденько в Олесі мучилось. 3. І вона потрусила хлопця за плече. — Біжи, а то дідуся вб'ють. 4. Вона вела й думала: "Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!"	1. Це вони шукають, де село. 2. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити? 4. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.
Страх	1. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі. — Цить! Татари!	1. Татари! Ось-ось вони побачать їх і заберуть.
Хвилювання	1. Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!.. 2. Бідне серденько в Олесі мучилось.	1. Це вони шукають, де село. 2. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

	3.І вона потрусила хлопця за плече. — Біжи, а то дідуся вб'ють. 4.Обличчя було бліде. Але вона не боялась.	
Жалість	1.Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. 2.Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..	1.Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини. 2. Це вони шукають, де село.
Образа		
Гнів	1.Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. 2.Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. 3.Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі.	1.Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини. 2.І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... 3.— Чого ж ти стала? Веди!
Сором		
Обурення		
Ненависть	1.Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. 2.Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. 3.Дівчина осміхнулася. 4.— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.	1.І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... 2.— Чого ж ти стала? Веди! 3.Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв.
Неприязнь		
Відраза		
Зневага	1.Дівчина осміхнулася. 2.— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.	1.Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв.
Заздрість		
Злість	1.Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі.	1.— Чого ж ти стала? Веди!
Нудьга		

Ревнощі		
Розгубленість	1.Бідне серденько в Олесі мучилось.	1.Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?
Розчарованість		
Роздратованість		

Текст твору [15].

Таблиця 4. «Болотяна квітка» – Микола Горинович, адвокат

Емоція	Як проявлялася?	Обставина (що спричинило?) + Реакція на слова / дії інших
Задоволення	1.Та й так легко тут дихалося, що хотілося зостатися довше серед цих великих задуманих дерев. 2.— Ну, славетним!...— усміхнувся Горинович. 3.Дивитися на неї, почувати її біля себе було йому безмірно любо. 4.Як він любив такі хвилини! 5. А вони, Ліна й він, сидять поруч, і він чує, як єднаються їх душі... 6.До його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі.	1.Горинович широко дихав і йшов помалу-малу, мов утомлений. 2.Ну, та ця ваша теорія мусила пособити вам зробитися славетним адвокатом. 4.Він дивився на її обличчя, на руки, що бігали по клавішах. 6.Сіли там на маленькій канопі, притулившись одне до одного.
Радість	1.Відчував давню радість і біль. 2.І серед усього цього — вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна.. 3.Він засміявся щасливим, радісним сміхом. 4.А він, щасливий і зворушений, з піднесеними почуваннями, все говорив до неї.	1.Переживав те, що вже раз було пережите, чув і бачив перед себе тих давніх людей. 2.Їдуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві. 3.— Хочеш, щоб ми завжди були тільки вдвох? 4.Вона слухала його й казала: "Еге, правда!.. Ти мій коханий..."
Впевненість	1.Горинович завжди впевняв себе, що вона дуже правдива. 2.—А вам я йому віри в усьому, у найдрібніших дрібницях.	1.Ніколи не помічав, щоб вона казала неправду. 2. — Мені здається, що ви не можете сказати неправди.

	3.Тільки висока мета робить життя розумним і щасливим.	3.— Адже ми будемо боротись і працювати? Правда?
Захоплення	1.Гориновича так швидко захопила вона. 2.І серед усього цього — вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна.. 3.До його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі.	1.Така чепурна й така багата на ту принадну жіночість. 2.Їдуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві. 3. Сіли там на маленькій канапі, притулившись одне до одного.
Гордість	1.— Ну, славетним!..— усміхнувся Горинович. 2.Було це йому до любові.	1.Ну, та ця ваша теорія мусила пособити вам зробитися славетним адвокатом. 2.Його прізвище почало вже дедалі частіше траплятися з додатками: "наш відомий адвокат", "наш талановитий речник".
Довіра	1.—А вам я йому віри в усьому, у найдрібніших дрібницях. 2.— О, так! Я в тому певен був! — загомонів він, чомусь ізрадівши.	1.Мені здається, що ви не можете сказати неправди. 2.— Все. І я не люблю неправди.
Симпатія	1.Горинович зрідка відповідав балакучій дівчині, сам придивлявся до її подруги. 2.Ліна — ось хто брав на себе всю його увагу. 3.Досі ні одна дівчина не торкала йому серця так дуже, як ця. 4.Здебільшого ж просто впивався нею, її красою.	1.Ольга говорила не втихаючи, Ліна мовчала.
Повага		
Вдячність		
Ніжність	1.Як він любив такі хвилини! 2.І серед усього цього — вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна..	1.Він дивився на її обличчя, на руки, що бігали по клавішах. 2.Їдуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві.

Зворушення	<p>1. Як можна було гніватися на цю ласкаву дитину, що прохала сама науки й направи?</p> <p>2. А він, щасливий і зворушений, з піднесеними почуваннями, все говорив до неї.</p>	<p>1.— Я така ще дурна! Іноді роблю щось і негарне, не знаючи до пуття.</p> <p>2. Вона слухала його й казала: "Еге, правда!.. Ти мій коханий..."</p>
Веселість	<p>1.— Ну, певне! — засміявся Горинович, згадуючи, якої популярності зажив чепурненький адвокат серед панночок.</p> <p>2. Він засміявся щасливим, радісним сміхом.</p>	<p>1. Волію одно личко пікантної панночки за всі дерева на світі.</p> <p>2.— Хочеш, щоб ми завжди були тільки вдвох?</p>
Безпека		
Цікавість / Зацікавлення	<p>1. Горинович зрідка відповідав балакучій дівчині, сам придивлявся до її подруги.</p> <p>2. Ліна — ось хто брав на себе всю його увагу.</p> <p>3. Він, уже закоханим будучи, почав розважати — що вона за людина, ця дівчина.</p> <p>4. Чи добра вона?</p> <p>5. Чи правдива?</p> <p>6. Врешті, третє: чи вона розумна?</p> <p>7. Горинович дбав, щоб побільшити його, давав їй читати книжки, розмовляв з нею про читане.</p>	<p>1. Ольга говорила не втихаючи, Ліна мовчала.</p> <p>3. Гориновича так швидко захопила вона.</p> <p>7. Це був її освітній капітал — дуже малий.</p>
Подив	<p>1. Він дочитав, і рука з листом упала на канапу.</p> <p>2. Горинович, вертаючись потім додому, аж сам собі дивувався; чого це він так ізрадив з її відмови і чого він так до неї говорив.</p> <p>3. Розплющив очі й закам'янів.</p> <p>4.— Хто відняв? — питав Горинович, нічого не розуміючи.</p> <p>5.— Як одняв? — спитав Горинович.</p> <p>6.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він</p>	<p>1. Стривав і Ангеліну після матеріної смерті,— така пригноблена.</p> <p>2.— Все. І я не люблю неправди.</p> <p>3. Навпроти його стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне.</p> <p>4.— Не в чужій... у своїй,— сказала сліпа.— Моя господа... одняв її в мене...</p> <p>5.— Зять пограбував... усе моє... все...</p>

	<p>випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>7.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцками, за її гроші добутими.</p>	<p>6.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>7.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>
Жвавість		
Ентузіазм	<p>1.Горинович промовляв справді так гарно й сильно, як ще ніколи досі.</p> <p>2.Думка про те, що ось-ось надходить день, коли він зіллється з нею в одну духовну гармонію, піднімала йому серце.</p> <p>3.Швидше, швидше бути вдвох, тільки вдвох...</p>	<p>1.Горинович боронив у суді безщасну жінку.</p> <p>2.Вона простягла до його руки, а він почав їх цілувати.</p>
Зловтіха		
Байдужість	<p>1.Чи знав про всі ці балачки Горинович, чи не знав,— певне тільки, що зовсім на їх не зважав.</p> <p>2.Але на цю гавканину зважав ще менше, ніж на залицяння місцевої жіноти.</p>	<p>1.Гориновичева постать повита була ще й якимсь туманом принадної таємниці.</p> <p>2.Викликаючи своєю працею в їх запекле гавкання обскуної преси.</p>
Незадоволення	<p>1.Горинович трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися.</p> <p>2.Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шанувати й... хвалити. Та нащо ж вона сама?.. "Всі його хвалять!" Нерозумно.</p> <p>3.Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.</p>	<p>1.— А що це ви так задивилися, колего? Красою природою впиваєтесь?</p> <p>2.Мені вже не раз казано, що в мене гарний лоб. Всі його хвалять.</p> <p>3.Мені й Липовський казав: "Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!"</p>
Горе	<p>1.Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!..</p>	<p>1.Могла жити з її мук і сміла казати слово: люблю.</p>
Журба	<p>1.Він дочитав, і рука з листом упала на канапу.</p> <p>2.Відчував давню радість і біль.</p>	<p>1.Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затихлим боєм</p>

		2.Переживав те, що вже раз було пережите, чув і бачив перед себе тих давніх людей.
Печаль	1.Він дочитав, і рука з листом упала на канапу.	1.Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затишлим болем
Відчай	1.А Горинович почував, що щемить, і він зробить щось дике, щось нелюдське —вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину.	1.«Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..» Вона стояла перед ним і тремтіла.
Жах	1.Горинович затремтів од страшного холоду, але перемігся. 2.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же! 3.— Неправда!	1.Вона вмерла, витративши всю силу на останній вибух. 2.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла... 3.— Кажіть же! — Еге... я... еге...
Смуток	1.Він дочитав, і рука з листом упала на канапу. 2.Відчував давню радість і біль.	1.Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затишлим болем. 2.Переживав те, що вже раз було пережите, чув і бачив перед себе тих давніх людей.
Тривога	1.Його обняло могуче й страшне почування — мов зникає все навкруги його. 2.Він чув, що далі так уже не може бути, що це мусить якимось, чимсь перепинитися.	1.Сіли там на маленькій канапі, притулившись одне до одного. 2.Почування обнімало його, підносило вище й вище, примушувало напружуватись усю його істоту...
Страх	1.Розплющив очі й закам'янів. 2.Горинович затремтів од страшного холоду, але перемігся. 3.— Правда? — спитався він і сам злякався свого дивного голосу.	1.Навпроти його стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне. 2.Вона вмерла, витративши всю силу на останній вибух. 3.Перед його поглядом вона спустила очі і стала нерухомо.

Хвилювання	<p>1. Він чув, що далі так уже не може бути, що це мусить якимось, чимсь перепинитися.</p> <p>2.— Хто відняв? — питав Горинович, нічого не розуміючи.</p> <p>3. Сліпа досягла до його, вхопилася кощавими пальцями йому за руку й казала далі хрипким голосом.</p> <p>4.— Лікаря! — скрикнув.— Лікаря швидше!</p> <p>5.— Правда? — спитався він і сам злякався свого дивного голосу.</p> <p>6. — Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p>	<p>1. Почування обнімало його, підносило вище й вище, примушувало напружуватись усю його істоту...</p> <p>2.— Не в чужій... у своїй,— сказала сліпа.— Моя господа... одняв її в мене...</p> <p>4. Вона крикнула й захиталась.</p> <p>5. Перед його поглядом вона спустила очі і стала нерухомо.</p> <p>6.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p>
Жалість	<p>1. Горинович промовляв справді так гарно й сильно, як ще ніколи досі.</p> <p>2. Горинович підхопив її, більше доніс, ніж довів, до великої канапи і положив на її, підсунувши під голову подушку.</p> <p>3. Горинович притулив руку їй до серця,— воно не билось.</p> <p>4.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p>	<p>1. Горинович боронив у суді безщасну жінку.</p> <p>2. Вона крикнула й захиталась.</p> <p>3. Вона здригнулася кілька разів і стихла.</p> <p>4. Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>
Образа	<p>1. Він дочитав, і рука з листом упала на канапу.</p>	<p>1. Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затихлим болем</p>
Гнів	<p>1. Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.</p> <p>2.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>3.— Неправда!</p>	<p>1. Мені й Липовський казав: "Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!"</p> <p>2.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>3.— Кажіть же! — Еге... я... еге...</p>

	<p>4.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p> <p>5.А Горинович почував, що щемить, і він зробить щось дике, щось нелюдське —вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину.</p> <p>6.Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...</p>	<p>4.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p> <p>5.«Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..»</p> <p>Вона стояла перед ним і тремтіла.</p> <p>6.Могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею.</p>
Сором		
Обурення	<p>1.Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.</p> <p>2.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>3.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими</p>	<p>1.Мені й Липовський казав: "Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!"</p> <p>2.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>3.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>
Ненавість	<p>1.А Горинович почував, що щемить, і він зробить щось дике, щось нелюдське —вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину.</p>	<p>1.«Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..»</p> <p>Вона стояла перед ним і тремтіла.</p>
Неприязнь	<p>1.Тільки його маленькі очі, безколірні, холодні, надавали всьому його обличчю той вираз, що так не подобався адвокатові.</p> <p>2. Горинович усе дужче й дужче розумів, що цей, такий гречний у товаристві, пан поводився з жінкою цілком деспотичне.</p> <p>3.— Та чого вам треба в чужій господі?</p> <p>4.Сліпа досягла до його, вхопилася кощавими пальцями йому за руку й казала далі хрипким голосом.</p>	<p>1.Старого Гламчевського Горинович знав і попереду.</p> <p>2.Вона тремтіла перед цим безколірним тупим поглядом.</p> <p>3."Мабуть, якась старчиха",— подумав собі.</p>
Відраза	<p>1.Це дрантя висіло навкруги стану, б'ючись огидно-брудними торочками об страшно худі босі ноги.</p>	<p>1.Навпроти його стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне.</p>

	<p>2.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p> <p>3.А Горинович почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське —вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину.</p>	<p>2.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p> <p>3.«Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..»</p> <p>Вона стояла перед ним і тремтіла.</p>
Зневага	<p>1.А за вашими пікантними личками це дуже часто трапляється.</p> <p>2.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>3.— Неправда!</p> <p>4.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p>	<p>1.Тут краса і спокій... і певність, що за цією красою не ховається ніяка гідка таємниця, зрада, інтрига...</p> <p>2.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>3.— Кажіть же!</p> <p>— Еге... я... еге...</p> <p>4.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>
Заздрість		
Злість	<p>1.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>2.— Неправда!</p> <p>3.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p> <p>4.А Горинович почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське —вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину.</p> <p>5.Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...</p>	<p>1.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>2.— Кажіть же!</p> <p>— Еге... я... еге...</p> <p>3.Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p> <p>4.«Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..»</p> <p>Вона стояла перед ним і тремтіла.</p> <p>5.Могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею.</p>
Нудьга		
Ревнощі	<p>1.Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шанувати й... хвалити. Та нащо ж вона сама?.. "Всі його хвалять!" Нерозумно.</p> <p>2.Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.</p>	<p>1.Мені вже не раз казано, що в мене гарний лоб. Всі його хвалять.</p> <p>2.Мені й Липовський казав: "Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!"</p>

Розгубленість	<p>1. Він повернувся до Ліни, хотів спитатися, що це, що тут треба робити.</p> <p>2.— Як одняв? — спитав Горинович.</p>	<p>1. Гориновичеві почало здаватися, що вона божевільна.</p> <p>2.— Зять пограбував... усе моє... все...</p>
Розчарованість	<p>1. Надія Гориновича довідатися з цих розмов про її розум — не справдилася.</p> <p>2. Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шанувати й... хвалити. Та нащо ж вона сама?.. "Всі його хвалять!" Нерозумно.</p> <p>3. Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.</p> <p>4.— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!</p> <p>5.— Неправда!</p> <p>6.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими</p>	<p>1. Вона ніколи не сказала ні одної нісенітниці,— так же й казала вона мало що.</p> <p>2. Мені вже не раз казано, що в мене гарний лоб. Всі його хвалять.</p> <p>3. Мені й Липовський казав: "Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!"</p> <p>4.— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою... Завсігди замикав... Я не могла...</p> <p>5.— Кажіть же! — Еге... я... еге...</p> <p>6. Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>
Роздратованість	<p>1. Горинович трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися.</p> <p>2.— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими.</p>	<p>1.— А що це ви так задивилися, колего? Красною природою впиваєтесь?</p> <p>2. Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.</p>

Текст твору [13].

Таблиця 5. «Каторжна» — Докія

Емоція	Як проявлялася?	Обставина (що спричинило?) + Реакція на слова / дії інших
Задоволення	<p>1. Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула. Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.</p>	<p>1. А він не пустив. Обняв та як пригорнув...</p> <p>3. Серце нарешті знайшло кого любити і віддалось.</p> <p>4. Вона покохала.</p>

	<p>2. Вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось...</p> <p>3. У садок вона вийде,— серце з грудей вирватися хоче.</p> <p>4. Серце розцвітає, душа вгору лине.</p>	
Радість	<p>1. Глянула — він! Так на їй і затрусилось усе.</p> <p>2. Вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось...</p> <p>3. У садок вона вийде,— серце з грудей вирватися хоче.</p> <p>4. Серце розцвітає, душа вгору лине.</p>	<p>1.— А здорова, дівчино! Чия ти?</p> <p>3. Серце нарешті знайшло кого любити і віддалось.</p> <p>4. Вона покохала.</p>
Впевненість		
Захоплення	<p>1. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний.</p> <p>2. Зустрінься — ніч їй мала, не наговориться, не намилюється. Ох, і любила ж вона!</p>	<p>2. А зустрінься з ним під вербою зеленою, під вишнею запашною.</p>
Гордість		
Довіра	<p>1. Мене ще ніхто не любив,— візьми мене, бо вся я твоя!</p>	<p>1. Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати.</p>
Симпатія	<p>1. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний.</p> <p>2. У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він.</p> <p>3. Глянула — він! Так на їй і затрусилось усе.</p>	<p>3.— А здорова, дівчино! Чия ти?</p>
Повага		
Вдячність		
Ніжність	<p>1.— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,— ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...</p> <p>2.— Калинонько,— каже,— моя червона, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p>	<p>1. Сидить вона на полу і хлопчика — років півтора йому було — мачушиного на руках держить та так цілує.</p> <p>2. Ріс там кущ калиновий великий,— сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила.</p>
Зворушення		
Веселість		

Безпека		
Цікавість / Зацікавлення	<p>1.А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний.</p> <p>2.А він же сказав, що гарна... Невже?.. От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!</p> <p>3.Як його звуть? Він не з Ковалівки — мабуть, оврамівський... Та чого він на неї так дивився?</p> <p>4.У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він.</p>	
Подив	<p>1.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки.</p> <p>2.А він же сказав, що гарна... Невже?.. От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!</p> <p>3.— Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав!</p> <p>4.Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув.</p> <p>5.Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!</p>	<p>1.Та як кинеться до неї, та й обняв.</p> <p>3.— Не все ж цілуватись, не довіку ж обніматись!</p> <p>4.— Прощавай! Перестрибнув через тин та й пішов улицею...</p> <p>5.— Він уже давно до Пріськи ходе...</p>
Жвавість	<p>1.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки.</p> <p>2.Утекла та спрожого як улетить у хату, аж мачуху злякала.</p> <p>3.Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів.</p>	<p>1.Та як кинеться до неї, та й обняв.</p> <p>2.Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову.</p> <p>3.Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться.</p>
Ентузіазм	1.Світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..	1.Вона покохала.
Зловтіха	<p>1.Ну, тепер, уже не буде спати!</p> <p>2.От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять.</p>	<p>1.Тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріською спав.</p> <p>2.Солома затлілась і почала горіти нарешті.</p>
Байдужість		
Незадоволення		
Горе	<p>1.Прихилилась би я до калиноньки, До калиноньки, до червоної, А калинонька нахиляється,</p>	<p>1.Тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує.</p> <p>2.— Прощавай!</p>

	<p>Моє серденько розривається...</p> <p>2. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув.</p> <p>3. Краще б він її вбив!</p> <p>4. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!</p>	<p>Перестрибнув через тин та й пішов улицею...</p> <p>3.— Тю! Чи ти не здуріла! Та й пішов...</p> <p>4. Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала.</p>
Журба	<p>1.— Калинонько,— каже,— моя червоная, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p> <p>2. І нахиляла тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає...</p> <p>3. Тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно.</p> <p>4. Прихилилась би я до калиноньки, До калиноньки, до червоної, А калинонька нахиляється, Моє серденько розривається...</p> <p>5. Відміну ту на обличчі зробила страшна невсипуща журба, що гнітила її душу.</p> <p>6. У неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив її усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.</p>	<p>1. Каже, а сама плаче...</p> <p>3. Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини.</p> <p>4. Тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує.</p> <p>5. Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів.</p> <p>6. Одні пекли її, мучили. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї.</p>
Печаль	<p>1.— Калинонько,— каже,— моя червоная, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p> <p>2. І вона плакала та обнімала червону калину, поливала її землю своїми слізьми.</p> <p>3. Тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно.</p> <p>4. "За що мене так мучать?", "Хіба я гірша від інших?"</p> <p>5. У неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив її усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.</p>	<p>1. Каже, а сама плаче...</p> <p>2. І те серденько так хотіло любити, так хотіло!</p> <p>3. Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини.</p> <p>4. І ці дві думки не давали їй спокою.</p> <p>5. Одні пекли її, мучили. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї.</p>

Відчай	<p>1.— Калинонько,— каже,— моя червона, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p> <p>2.І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми.</p> <p>3.— Не займайте моєї калини!.. Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.</p> <p>4.— Мамо! голубонько! рідненька! Не рубайте, помилуйте!</p> <p>5.Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.</p> <p>6.Але каторжна обхопила руками куц, і її тонкі маленькі пальці так і застрягли на цівці.</p> <p>7.Як покинеш ти мене — загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!</p> <p>8.Кинулася вона до нього — забула, де й коли це.</p> <p>— Семеночку, голубчику!</p> <p>9.Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!</p> <p>10.Розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську.</p> <p>11.Вона хапала руками вогняну соломку, підгортала під себе і силкувалася гасити.</p>	<p>1.Каже, а сама плаче...</p> <p>2.І те серденько так хотіло любити, так хотіло!</p> <p>3.— Ти чого прибігла?</p> <p>4.Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова.</p> <p>5.— Геть, —каторжна!</p> <p>6.— Геть, каторжна!</p> <p>8.Стріла таки вона його, стріла вдень серед вулиці.</p> <p>9.— Він уже давно до Пріськи ходє...</p> <p>10.І він зрадив. І він такий, як усі.</p> <p>11.Червоне полум'я одно перед нею.</p>
Жах	<p>1.Докія відразу так і зааніміла.</p> <p>2.Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою.</p> <p>3.Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх!</p> <p>4.Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..</p>	<p>1.— Стривай же ти, каторжна, я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!</p> <p>Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок.</p> <p>2.Мачуха рубає калину.</p> <p>3.І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я.</p> <p>4.Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.</p>

Смуток	<p>1.Мовчить.</p> <p>2.Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилися, та вдвох усе плакали.</p> <p>3.— Калинонько,— каже,— моя червона, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p> <p>4.І вона плакала та обнімала червону калину, поливала її землю своїми слізьми.</p> <p>5."За що мене так мучать?", "Хіба я гірша від інших?"</p> <p>6.У неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив її усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.</p> <p>7.І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.</p>	<p>1.Чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.</p> <p>2.Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч.</p> <p>3.Каже, а сама плаче...</p> <p>4.І те серденько так хотіло любити, так хотіло!</p> <p>5.І ці дві думки не давали їй спокою.</p> <p>6, 7.Одні пекли її, мучили. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї.</p>
Тривога	<p>1.Або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробить, як треба.</p> <p>2.Підійде, голову похнюпить.</p> <p>3.І все ховається від людей — мабуть, заздро, що люди веселі, так щоб не бачити.</p> <p>4.Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла.</p> <p>5.— Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав!</p> <p>6.Як покинеш ти мене — загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!</p> <p>7.Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!</p>	<p>1.Мачуха дала їй штурханця.</p> <p>2.Іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина,— оце й покличе.</p> <p>4.Вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку?</p> <p>7.— Він уже давно до Пріськи ходє...</p>
Страх	<p>1.Може, вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона.</p> <p>2.А потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона.</p> <p>3.Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла.</p> <p>4.І Докії згадалася пожежа, що вона бачила,— ух, страшно!</p>	<p>1.Відколи мачуха ввійшла в батькову хату.</p> <p>3.Вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку?</p>

Хвилювання	<p>1.Або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробить, як треба.</p> <p>2.Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини...</p> <p>3.— Не займайте моєї калини!.. Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.</p> <p>4.— Мамо! голубонько! рідненька! Не рубайте, помилуйте!</p> <p>5.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навіткі.</p> <p>6.Сором тільки зробилося хто й зна й як!</p> <p>7.Утекла та спрожого як улетить у хату, аж мачуху злякала.</p> <p>8.А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором!</p> <p>9.У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема!</p> <p>10.Глянула — він! Так на її і затрусилось усе.</p> <p>11.Злякалася вона чогось, чи що,— хотіла бігти.</p> <p>12.— Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав!</p> <p>13.Голова її горіла, думки плутались, груди пекло...</p>	<p>1.Мачуха дала їй штурханця.</p> <p>2.Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали гілки.</p> <p>3.— Ти чого прибігла?</p> <p>4.Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова.</p> <p>5.Та як кинеться до неї, та й обняв.</p> <p>6.Та поставив її проти місяця, та й дивиться їй в обличчя, не пуска.</p> <p>7.Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову.</p> <p>8.Полягали спати — не засне вона.</p> <p>10.— А здорова, дівчино! Чия ти?</p> <p>11.— Чого ж ти тоді втекла? Та за руку її</p> <p>12.— Не все ж цілуватись, не довіку ж обніматись!</p> <p>13.І він зрадив. І він такий, як усі.</p>
Жалість	<p>1.Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали.</p> <p>2.— Калинонько,— каже,— моя червона, рідна моя матінко! Одна ти в мене рідная, улюблена!</p> <p>3.І вона плакала та обнімала червону калину, поливала її землю своїми слізьми.</p> <p>4.Тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно.</p>	<p>1.Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч.</p> <p>2.Каже, а сама плаче...</p> <p>3.І те серденько так хотіло любити, так хотіло!</p> <p>4.Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини.</p> <p>5.І ці дві думки не давали їй спокою.</p> <p>7.І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я.</p>

	<p>5. "За що мене так мучать?", "Хіба я гірша від інших?"</p> <p>6. Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!</p> <p>7. Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх!</p> <p>8. Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..</p> <p>9.— За що? Господи, боже мій! За що?</p>	<p>8. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.</p> <p>9. Вона зрозуміла, що вмирає.</p>
Образа	<p>1. Мовчить.</p> <p>2. А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить.</p> <p>3. Підійде, голову похнюпить.</p> <p>4. Мов колода, вона перед його стоїть.</p> <p>5. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!</p> <p>6. А вона зараз кулаком!</p> <p>7. І все ховається від людей — мабуть, заздро, що люди веселі, так щоб не бачити.</p> <p>8. Відразу застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю.</p> <p>9. "За що мене так мучать?", "Хіба я гірша від інших?"</p> <p>10. Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці.</p> <p>11. І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.</p>	<p>1. Чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.</p> <p>3. Іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина, — оце й покличе.</p> <p>4.— Докіє! Дочко... — почне батько та й зупиниться.</p> <p>5. Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком</p> <p>6.— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?</p> <p>8. Мачуха кричить: — І де вона, та каторжна, забігла?!</p> <p>9. І ці дві думки не давали їй спокою.</p> <p>10. Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила: — Докійко! Я... мені тебе...</p> <p>11. Одні пекли її, мучили. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї.</p>
Гнів	<p>1. А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить.</p> <p>2. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!</p> <p>3. А вона зараз кулаком!</p>	<p>1. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки.</p> <p>2. Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком.</p> <p>3.— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?</p>

	<p>4.— Не займайте моєї калини!.. Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.</p> <p>5.Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці.</p> <p>6.Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї!</p> <p>7.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки.</p> <p>8.Голова її горіла, думки плутались, груди пекло...</p>	<p>4.— Ти чого прибігла?</p> <p>5.Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила: — Докійко! Я... мені тебе...</p> <p>7.Та як кинеться до неї, та й обняв. То гнівна вона була на його.</p> <p>8.І він зрадив. І він такий, як усі.</p>
Сором	<p>1.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки.</p> <p>2.Сором тільки зробилося хто й зна й як!</p> <p>3.А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором!</p>	<p>1.Та як кинеться до неї, та й обняв.</p> <p>2.Та поставив її проти місяця, та й дивиться їй в обличчя, не пуска.</p> <p>3.Полягали спати — не засне вона.</p>
Обурення	<p>1.І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помету.</p>	<p>1.Одні пекли її, мучили. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї.</p>
Ненавість	<p>1.А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить.</p> <p>2.Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!</p> <p>3.Відразу застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю.</p> <p>4.Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці.</p> <p>5.Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї!</p> <p>6.Він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер, уже не буде спати!</p>	<p>1.Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки.</p> <p>2.Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком.</p> <p>3.Мачуха кричить: — І де вона, та каторжна, забігла?!</p> <p>4.Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила: — Докійко! Я... мені тебе...</p> <p>6.От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...</p>
Неприязнь	<p>1.Ця маленька дівчинка й раз у не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба.</p> <p>2.А все ж був у неї завжди вовчий погляд.</p>	<p>1.Відколи мачуха увійшла в батькову хату.</p> <p>3.— Докіє! Дочко...— почне батько та й зупиниться.</p>

	3.Мов колода, вона перед його стоїть. 4.Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці.	4.Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила: — Докійко! Я... мені тебе...
Відраза		
Зневага	1.А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить.	1.Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки.
Заздрість		
Злість	1.А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. 2.Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати! 3.А вона зараз кулаком! 4.Докія скрикнула: "Геть!", одіпхнула її і втекла з вулиці. 5.Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажає її, хто глузує з неї! 6.До цієї каторжної не можна й приступитися — така зла, зараз стусанами нагодує. 7.Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий.	1.Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки. 2.Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. 3.— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла? 4.Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила: — Докійко! Я... мені тебе... 7.Вона чиркнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас.
Нудьга		
Ревнощі	1.Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!	1.— Він уже давно до Пріськи ходє...
Розгубленість	1.Або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробить, як треба. 2.Мовчить. 3.Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навітки. 4. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула: — Рятуйте, хто в бога вірує!	1.Мачуха дала їй штурханця. 2.Чому хвіртки не причинила? Теля вибігло. 3.Та як кинеться до неї, та й обняв. 4.Але вже вся одежа горіла на ній.
Розчарованість	1.У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! 2.І в другу суботу, і в третю — все його нема, і не йде він їй з думки.	3.— Не все ж цілуватись, не довіку ж обніматись! 4.— Прощавай! Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

	3.— Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав!	
	4.Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув	
Роздратованість		

Текст твору [14].